Eduardi E. Nicholson
A · D · IV Kal. Feb. A · S · M D CCC LXXX

R. I. Best
3 Feb. 1935

C. CRISPI SALLUSTII

OPERA QUÆ EXSTANT.

C. CRISPI SALLUSTII

OPERA QUÆ EXSTANT.

ACCEDUNT ORATIONES ET EPISTOLÆ

EX HISTORIARUM LIBRIS

SUPERSTITES.

ALDI DISCIP· ANGLVS

LONDINI:

BASIL MONTAGU PICKERING.

196, PICCADILLY.

1864.

C. CRISPI SALLUSTII DE CONJURATIONE CATILINÆ HISTORIA.

I.

OMNIS homines, qui ſeſe ſtudent præſtare ceteris animalibus, ſumma ope niti decet, ne vitam ſilentio tranſeant, veluti pecora, quæ natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed noſtra omnis vis in animo et corpore ſita eſt: animi imperio, corporis ſervitio magis utimur; alterum nobis cum diis, alterum cum belluis commune eſt. Quo mihi rectius videtur, ingenii, quam virium opibus gloriam quærere, et, quoniam vita ipſa, qua fruimur, brevis eſt, memoriam noſtri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis eſt; virtus clara æternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi res militaris magis procederet. Nam et, prius quam incipias, conſulto, et, ubi conſulueris, mature facto opus eſt. Ita utrumque per ſe indigens, alterum alterius auxilio eget.

II.

IGITUR initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diverſi, pars ingenium, alii corpus exercebant. Etiam tum vita hominum ſine cupiditate agitabatur; ſua cuique ſatis placebant. Poſtea vero quam in Aſia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii et Athenienſes cœpere urbes atque nationes ſubigere, lubidinem dominandi cauſſam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare: tum demum periculo atque negotiis compertum eſt, in bello plurimum ingenium poſſe.

Quodſi regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, æquabilius atque conſtantius ſeſe res humanæ haberent, neque aliud alio ferri, neque mutari ac miſceri omnia cerneres. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum eſt. Verum ubi pro labore deſidia, pro continentia et æquitate lubido atque ſuperbia invaſere, fortuna ſimul cum moribus immutatur. Ita imperium ſemper ad optumum quemque a minus bono transfertur.

Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque ſomno, indocti incultique vitam, ſicuti peregrinantes, tranſiere: quibus profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta æſtumo, quoniam de utraque ſiletur. Verum enimvero is demum mihi vivere

atque frui anima videtur, qui, aliquo negotio intentus, præclari facinoris aut artis bonæ famam quærit.

III.

SED in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit. Pulchrum est, bene facere reipublicæ: etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace vel bello clarum fieri licet. Et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur, res gestas scribere: primum, quod facta dictis exæquanda sunt; dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malevolentia et invidia dicta putant: ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit.

Sed ego adulescentulus initio, sicuti plerique, a studio ad rempublicam latus sum; ibique mihi multa adversa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur; ac me, quum ab reliquis malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem quæ ceteros, fama, atque invidia vexabat.

IV.

IGITUR ubi animus ex multis miſeriis atque periculis requievit, et mihi reliquam ætatem a republica procul habendam decrevi: non fuit conſilium, ſocordia atque deſidia bonum otium conterere, neque vero agrum colendo aut venando, ſervilibus officiis intentum, ætatem agere, ſed, a quo incepto ſtudioque me ambitio mala detinuerat, eodem regreſſus, ſtatui res geſtas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perſcribere: eo magis, quod mihi a ſpe, metu, partibus reipublicæ animus liber erat.

Igitur de Catilinæ conjuratione, quam veriſſume potero, paucis abſolvam. Nam id facinus in primis ego memorabile exiſtumo, ſceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda ſunt, quam initium narrandi faciam.

V.

LUCIUS CATILINA, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, ſed ingenio malo pravoque. Huic ab adoleſcentia bella inteſtina, cædes, rapinæ, diſcordia civilis grata fuere, ibique juventutem ſuam exercuit. Corpus patiens inediæ, algoris, vigiliæ, ſupra quam cuiquam credibile eſt. Animus audax, ſubdolus, varius, cujus rei libet ſimulator ac diſſimulator; alieni appetens, ſui profuſus,

ardens in cupiditatibus: ſatis eloquentiæ, ſapientiæ parum: vaſtus animus immoderata, incredibilia, nimis alta ſemper cupiebat. Hunc poſt dominationem Lucii Sullæ lubido maxuma invaſerat reipublicæ capiundæ: neque id quibus modis aſſequeretur, dum ſibi regnum pararet, quidquam penſi habebat. Agitabatur magis magiſque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conſcientia ſcelerum; quæ utraque his artibus auxerat, quas ſupra memoravi. Incitabant præterea corrupti civitatis mores, quos peſſuma ac diverſa inter ſe mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipſa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, ſupra repetere, ac paucis inſtituta majorum domi militiæque, quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint, ut paullatim immutata, ex pulcherruma peſſuma ac flagitioſiſſuma facta ſit, diſſerere.

VI.

URBEM Romam, ſicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Ænea, duce profugi, ſedibus incertis vagabantur: cumque his Aborigines, genus hominum agreſte, ſine legibus, ſine imperio, liberum atque ſolutum. Hi, poſtquam in una mœnia convenere, diſpari genere, diſſimili lingua, alius alio more viventes, incredibile memoratu eſt quam facile coaluerint. Sed poſtquam res eorum, civibus, moribus, agris aucta, ſatis proſpera

ſatiſque pollens videbatur, ſicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta eſt. Igitur reges populique finitumi bello tentare: pauci ex amicis auxilio eſſe; nam ceteri, metu perculſi, a periculis aberant. At Romani, domi militiæque intenti, feſtinare, parare, alius alium hortari, hoſtibus obviam ire, libertatem, patriam, parenteſque armis tegere. Poſt, ubi pericula virtute propulerant, ſociis atque amicis auxilia portabant, magiſque dandis, quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant. Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium ſapientia validum erat, reipublicæ conſultabant; hi vel ætate, vel curæ ſimilitudine, patres appellabantur. Poſt, ubi regium imperium, quod initio conſervandæ libertatis atque augendæ reipublicæ fuerat, in ſuperbiam dominationemque convertit, immutato more, annua imperia binoſque imperatores ſibi fecere. Eo modo minume poſſe putabant per licentiam inſoleſcere animum humanum.

VII.

SED ea tempeſtate cœpere ſe quiſque magis extollere, magiſque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quam mali, ſuſpectiores ſunt, ſemperque his aliena virtus formidoloſa eſt. Sed civitas, incredibile memoratu eſt, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriæ inceſſerat. Jam primum juventus, ſimul ac

belli patiens erat, in caſtris laboris uſu militiam diſcebat: magiſque in decoris armis et militaribus equis, quam in ſcortis atque conviviis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos inſolitus, non locus ullus aſper aut arduus erat, non armatus hoſtis formidoloſus: virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipſos erat: ſic ſe quiſque hoſtem ferire, murum adſcendere, conſpici, dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pecuniæ liberales erant: gloriam ingentem, divitias honeſtas volebant. Memorare poſſem, quibus in locis maxumas hoſtium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbes, natura munitas, pugnando cœperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

VIII.

SED profecto fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas ex lubidine magis, quam ex vero, celebrat obſcuratque. Athenienſium res geſtæ, ſicuti ego exiſtumo, ſatis amplæ magnificæque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi ſcriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Athenienſium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui ea fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere præclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, quia prudentiſſumus quiſque maxume negotioſus

erat, ingenium nemo ſine corpore exercebat, optumus quiſque facere, quam dicere, ſua ab aliis bene facta laudari, quam ipſe aliorum narrare, malebat.

IX.

IGITUR domi militiæque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat: jus bonumque apud eos non legibus magis, quam natura, valebat. Jurgia, diſcordias, ſimultates cum hoſtibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant; in ſuppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, æquitate, ſeque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo, quod in bello ſæpius vindicatum eſt in eos, qui contra imperium in hoſtem pugnaverant, quique tardius, revocati, prælio exceſſerant, quam qui ſigna relinquere, aut pulſi loco cedere auſi erant: in pace vero quod beneficiis magis, quam metu, imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoſcere, quam perſequi malebant.

X.

SED ubi labore atque juſtitia reſpublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi ſubacti, Carthago, æmula imperii Romani, ab ſtirpe interiit, cuncta maria terræque patebant: ſævire

fortuna ac miſcere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque aſperas res facile toleraverant, his otium, divitiæ, optandæ aliis, oneri miſeriæque fuere. Igitur primo pecuniæ, deinde imperii cupido crevit: ea quaſi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceteraſque artes bonas ſubvertit; pro his ſuperbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis falſos fieri ſubegit; aliud clauſum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiaſque non ex re, ſed ex commodo æſtumare; magiſque vultum, quam ingenium bonum habere. Hæc primo paullatim creſcere, interdum vindicari: poſt, ubi contagio, quaſi peſtilentia, invaſit, civitas immutata, imperium ex juſtiſſumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI.

SED primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus et ignavus æque ſibi exoptant: ſed ille vera via nititur; huic quia bonæ artes deſunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ ſtudium habet, quam nemo ſapiens concupivit; ea, quaſi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: ſemper infinita, inſatiabilis eſt; neque copia, neque inopia minuitur. Sed poſtquam L. Sulla, armis recepta republica, bonis initiis malos eventus habuit; rapere

omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere: neque modum, neque modeſtiam victores habere, fœda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Aſia ductaverat, quo ſibi fidum faceret, contra morem majorum, luxurioſe nimiſque liberaliter habuerat; loca amœna, voluptaria, facile in otio feroces militum animos molliverant. Ibi primum inſuevit exercitus populi Romani amare, potare; ſigna, tabulas pictas, vaſa cælata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra ſpoliare; ſacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, poſtquam victoriam adepti ſunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe ſecundæ res ſapientium animos fatigant: nedum illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent.

XII.

POSTQUAM divitiæ honori eſſe cœpere, et eas gloria, imperium, potentia ſequebatur: hebeſcere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia cum ſuperbia invaſere: rapere, conſumere; ſua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiſcua, nihil penſi neque moderati habere. Operæ pretium eſt, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, viſere templa deorum, quæ noſtri majores, religioſiſſumi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos ſuas gloria decorabant; neque victis

quicquam, præter injuriæ licentiam, eripiebant. At hi contra, ignaviſſumi homines, per ſummum ſcelus omnia ea ſociis adimere, quæ fortiſſumi viri victores hoſtibus reliquerant: proinde quaſi injuriam facere, id demum eſſet imperio uti.

XIII.

NAM quid ea memorem, quæ niſi his, qui videre, nemini credibilia ſunt: a privatis compluribus ſubverſos montes, maria conſtrata eſſe. Quibus mihi videntur ludibrio fuiſſe divitiæ; quippe, quas honeſte habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido ſtupri, ganeæ ceterique cultus non minor inceſſerat: viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; veſcendi cauſſa terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam ſomni cupido eſſet; non famam, aut ſitim, neque frigus, neque laſſitudinem opperiri, ſed ea omnia luxu antecapere. Hæc juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat: eo profuſius omnibus modis quæſtui atque ſumtui deditus erat.

XIV.

IN tanta itaque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum ſe, tamquam ſtipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu,

ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; præterea omnes undique parricidæ, ſacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut ſanguine civili alebat; poſtremo omnes, quos flagitium, egeſtas, conſcius animus exagitabat: hi Catilinæ proxumi familiareſque erant. Quodſi quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano uſu atque illecebris facile par ſimiliſque ceteris efficiebatur. Sed maxume adoleſcentium familiaritates appetebat: eorum animi molles et ætate fluxi dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cujuſque ſtudium ex ætate flagrabat, aliis ſcorta præbere, aliis canes atque equos mercari; poſtremo neque ſumtui, neque modeſtiæ ſuæ parcere, dum illos obnoxios fidoſque ſibi faceret. Scio, fuiſſe nonnullos, qui ita exiſtumarent, juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeſte pudicitiam habuiſſe; ſed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat.

XV.

JAM primum adoleſcens Catilina multa nefanda ſtupra fecerat cum virgine nobili, cum ſacerdote Veſtæ; alia hujuſcemodi contra jus faſque. Poſtremo, captus amore Aureliæ Oreſtillæ, cujus, præter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat,

timens privignum adulta ætate; pro certo creditur, necato filio, vacuam domum ſceleſtis nuptiis feciſſe. Quæ quidem res mihi in primis videtur cauſſa fuiſſe facinoris maturandi. Namque animus impurus, diis hominibuſque infeſtus, neque vigiliis neque quietibus ſedari poterat: ita conſcientia mentem excitam vexabat. Igitur colos exſanguis, fœdi oculi, citus modo, modo tardus inceſſus; prorſus in facie vultuque vecordia inerat.

XVI.

SED juventutem, quam, ut ſupra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis teſtes ſignatoreſque falſos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; poſt, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, majora alia imperabat: ſi cauſſa peccandi in præſens minus ſuppetebat, nihilo minus inſontes, ſicuti ſontes circumvenire, jugulare; ſcilicet, ne per otium torpeſcerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis ſociiſque confiſus Catilina, ſimul quod æs alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius ſuo uſi, rapinarum et victoriæ veteris memores, civile bellum exoptabant; opprimundæ reipublicæ conſilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipſi conſulatum petendi magna ſpes: Senatus nihil ſane intentus: tutæ tranquillæque res omnes; ſed ea prorſus opportuna Catilinæ.

XVII.

IGITUR circiter Kalendas Junias, L. Cæſare et C. Figulo Conſulibus, primo ſingulos appellare; hortari alios, alios tentare: opes ſuas, imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubi ſatis explorata ſunt, quæ voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma neceſſitudo et plurimum audaciæ inerat. Eo convenere Senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Caſſius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullæ, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. Beſtia, Q. Curius: præterea ex equeſtri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant præterea complures paullo occultius conſilii hujuſce participes nobiles, quos magis dominationis ſpes hortabatur, quam inopia aut alia neceſſitudo. Ceterum juventus pleraque, ſed maxume nobilium, Catilinæ inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempeſtate, qui crederent, M. Licinium Craſſum non ignarum ejus conſilii fuiſſe; quia Cn. Pompeius, inviſus ipſi, magnum exercitum ductabat, cujuſvis opes voluiſſe contra illius potentiam creſcere; ſimul confiſum, ſi conjuratio valuiſſet, facile apud illos ſe principem fore.

XVIII.

SED antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina fuit: de quo, quam veriſſume potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido Conſulibus, P. Autronius et P. Sulla, deſignati conſules, legibus ambitus interrogati pœnas dederant. Poſt paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat petere conſulatum, quod intra legitimos dies profiteri nequiverat. Erat eodem tempore Cn. Piſo, adoleſcens nobilis, ſummæ audaciæ, egens, factioſus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores ſtimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter Nonas Decembris conſilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Januariis L. Cottam et L. Torquatum Conſules interficere; ipſi faſcibus correptis, Piſonem cum exercitu ad obtinendas duas Hiſpanias mittere. Ea re cognita, rurſus in Nonas Februarias conſilium cædis tranſtulerant. Jam tum non Conſulibus modo, ſed pleriſque Senatoribus perniciem machinabantur. Quodni Catilina maturaſſet pro curia ſignum ſociis dare, eo die poſt conditam urbem Romam peſſumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res conſilium diremit.

XIX.

POSTEA Piſo in citeriorem Hiſpaniam Quæſtor pro Prætore miſſus eſt adnitente Craſſo, quod eum infeſtum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen Senatus provinciam invitus dederat: quippe fœdum hominem a republica procul eſſe volebat: ſimul quia boni complures præſidium in eo putabant: et jam tum potentia Cn. Pompeii formidoloſa erat. Sed is Piſo in provincia ab equitibus Hiſpanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occiſus eſt. Sunt, qui ita dicunt: imperia ejus injuſta, ſuperba, crudelia barbaros nequiviſſe pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidoſque clientes, voluntate ejus Piſonem adgreſſos: numquam Hiſpanos præterea tale facinus feciſſe, ſed imperia ſæva multa antea perpeſſos. Nos eam rem in medio relinquemus. De ſuperiore conjuratione ſatis dictum.

XX.

CATILINA, ubi eos, quos paullo ante memoravi, conveniſſe videt: tametſi cum ſingulis multa ſæpe egerat, tamen in rem fore credens univerſos adpellare et cohortari, in abditam partem ædium ſeceſſit, atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuſcemodi habuit.

“Ni virtus fideſque voſtra ſpectata mihi forent, nequic-

quam opportuna res cecidiſſet; ſpes magna, dominatio in manibus fruſtra fuiſſent: neque ego per ignava aut vana ingenia incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempeſtatibus vos cognovi fortes fidoſque mihi, eo animus auſus eſt maxumum atque pulcherrumum facinus incipere; ſimul quia vobis eadem, quæ mihi, bona malaque eſſe intellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia eſt. Sed ego quæ mente agitavi, omnes jam antea diverſi audiſtis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum conſidero, quæ conditio vitæ futura ſit, niſi noſmet ipſi vindicamus in libertatem. Nam poſtquam reſpublica in paucorum potentium jus atque ditionem conceſſit, ſemper illis reges, tetrarchæ vectigales eſſe: populi, nationes ſtipendia pendere: ceteri omnes, ſtrenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, ſine gratia, ſine auctoritate, his obnoxii, quibus, ſi reſpublica valeret, formidini eſſemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos ſunt, aut ubi illi volunt: nobis reliquere repulſas, pericula, judicia, egeſtatem. Quæ quouſque tandem patiemini, fortiſſumi viri? Nonne emori per virtutem præſtat, quam vitam miſeram atque inhoneſtam, ubi alienæ ſuperbiæ ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero pro Deum atque hominum fidem, victoria a manu nobis eſt; viget ætas, animus valet: contra illis, annis atque divitiis, omnia conſenuerunt; tantummodo incepto opus eſt: cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium

est, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari et montibus coæquandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt, alia ædificant; postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant: tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris æs alienum; mala res, spes multo asperior; denique, quid reliqui habemus, præter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam sæpe optastis, libertas, præterea divitiæ, decus, gloria in oculis sita sunt! fortuna omnia ea victoribus præmia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quam oratio mea vos hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum una Consul agam: nisi forte me animus fallit, et vos servire magis, quam imperare, parati estis."

XXI.

POSTQUAM accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla; tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret, quæ conditio belli foret, quæ præmia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri

tabulas novas, proſcriptionem locupletium, magiſtratus, ſacerdotia, rapinas, alia omnia, quæ bellum atque lubido victorum fert. Præterea, eſſe in Hiſpania citeriore Piſonem, in Mauritania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, conſilii ſui participes: petere conſulatum C. Antonium, quem ſibi collegam fore ſperaret, hominem et familiarem, et omnibus neceſſitudinibus circumventum: cum eo ſe Conſulem initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat omnis bonos: ſuorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egeſtatis, alium cupiditatis ſuæ, complures periculi aut ignominiæ, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Poſtquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem ſuam curæ haberent, conventum dimiſit.

XXII.

FUERE ea tempeſtate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, quum ad jusjurandum populares ſceleris ſui adigeret, humani corporis ſanguinem, vino permixtum, in pateris circumtuliſſe; inde quum poſt exſecrationem omnes deguſtaviſſent, ſicuti in ſollemnibus ſacris fieri conſuevit, aperuiſſe conſilium ſuum; atque eo dictitare feciſſe, quo inter ſe magis fidi forent, alius alii tanti facinoris conſcii. Nonnulli ficta et hæc, et multa præterea exiſtumabant ab his, qui Ciceronis invidiam, quæ poſtea orta eſt, leniri credebant atrocitate ſceleris eorum, qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta eſt.

XXIII.

SED in ea conjuratione fuit Q. Curius, natus haud obſcuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem Cenſores ſenatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas, quam audacia, inerat; neque reticere, quæ audierat, neque ſuamet ipſe ſcelera occultare, prorſus neque dicere neque facere quicquam penſi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, ſtupri vetus conſuetudo; cui quum minus gratus eſſet, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria monteſque polliceri cœpit, et minari interdum ferro, ni ſibi obnoxia foret: poſtremo ferocius agitare, quam ſolitus erat. At Fulvia, inſolentiæ Curii cauſſa cognita, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit, ſed, ſublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res in primis ſtudia hominum accendit ad conſulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia æſtuabat, et quaſi pollui conſulatum credebant, ſi eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque ſuperbia poſtfuere.

XXIV.

IGITUR comitiis habitis, Conſules declarantur M. Tullius et C. Antonius. Quod factum primo populares conjurationis concuſſerat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; ſed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, ſua aut amicorum fide ſumptam mutuam, Fæſulas ad Manlium quemdam portare, qui poſtea princeps fuit belli faciundi. Ea tempeſtate plurumos cujuſque generis homines aſciviſſe dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis ſumptus ſtupro corporis toleraverant: poſt, ubi ætas tantummodo quæſtui, neque luxuriæ modum fecerat, æs alienum grande conflaverant; per eas ſe Catilina credebat poſſe ſervitia urbana ſollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere ſibi, vel interficere.

XXV.

SED in his erat Sempronia, quæ multa ſæpe virilis audaciæ facinora commiſerat. Hæc mulier genere atque forma, præterea viro atque liberis, ſatis fortunata fuit: literis Græcis atque Latinis docta: pſallere et ſaltare elegantius, quam neceſſe eſt probæ; multa alia, quæ inſtrumenta luxuriæ ſunt. Sed ei cariora ſemper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniæ an famæ minus parceret, haud facile diſcerneres: lubidine ſic accenſa, ut

ſæpius peteret viros, quam peteretur. Sed ea ſæpe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conſcia fuerat, luxuria atque inopia præceps abierat. Verum ingenium ejus haud abſurdum; poſſe verſus facere, jocum movere, ſermone uti vel modeſto, vel molli, vel procaci; prorſus multæ facetiæ multuſque lepos inerat.

XXVI.

HIS rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proxumum annum conſulatum petebat, ſperans, ſi deſignatus foret, facile ſe ex voluntate Antonio uſurum. Neque interea quietus erat, ſed omnibus modis inſidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut aſtutiæ deerant. Namque a principio conſulatus ſui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, conſilia Catilinæ ſibi proderet. Ad hoc collegam ſuum Antonium pactione provinciæ perpulerat, ne contra rempublicam ſentiret; circum ſe præſidia amicorum atque clientium occulte habebat. Poſtquam dies comitiorum venit, et Catilinæ neque petitio, neque inſidiæ, quas Conſuli in Campo fecerat, proſpere ceſſere; conſtituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam, quæ occulte tentaverat, aſpera fœdaque evenerant.

XXVII.

IGITUR C. Manlium Fæſulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimiſit; præterea alium alio, quem ubique opportunum ſibi fore credebat. Interea Romæ multa ſimul moliri; Conſuli inſidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obſidere: ipſe cum telo eſſe, item alios jubere: hortari, uti ſemper intenti paratique eſſent: dies noctesque feſtinare, vigilare, neque inſomniis neque labore fatigari. Poſtremo ubi multa agitanti nihil procedit, rurſus intempeſta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam: ibique multa de ignavia eorum queſtus, docet, "ſe Manlium præmiſiſſe ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; ſeque ad exercitum proficiſci cupere, ſi prius Ciceronem oppreſſiſſet: eum ſuis conſiliis multum obficere."

XXVIII.

IGITUR perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam ſuam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius Senator, conſtituere ea nocte paullo poſt, cum armatis hominibus, ſicuti ſalutatum, introire ad Ciceronem, ac de improviſo domi ſuæ imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi Conſuli

impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi janua prohibiti, tantum facinus fruſtra ſuſceperant. Interea Manlius in Etruria plebem ſollicitare, egeſtate ſimul ac dolore injuriæ novarum rerum cupidam, quod Sullæ dominatione agros bonaque omnia amiſerat; præterea latrones cujuſque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX.

EA quum Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab inſidiis privato conſilio longius tueri poterat, neque, exercitus Manlii quantus aut quo conſilio foret, ſatis compertum habebat, rem ad ſenatum refert, jam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio ſolet, Senatus decrevit, darent operam conſules, ne quid reſpublica detrimenti caperet. Ea poteſtas per Senatum, more Romano, magiſtratui maxuma permittitur; exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis ſocios atque civis: domi militiæque imperium atque judicium ſummum habere; aliter, ſine populi juſſu, nulli earum rerum Conſuli jus eſt.

XXX.

POST paucos dies L. Sænius ſenator in Senatu literas recitavit, quas Fæſulis allatas ſibi dicebat: in quibus ſcriptum erat, C. Manlium arma cepiſſe, cum magna multitudine, ante diem VI. Kalendas Novembres. Simul, id quod in tali re ſolet, alii portenta atque prodigia nunciabant; alii, conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apulia ſervile bellum moveri. Igitur Senati decreto Q. Marcius Rex Fæſulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca miſſi: hi utrique ad urbem Imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honeſta atque inhoneſta vendere mos erat. Sed Prætores, Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; hiſque permiſſum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent; ad hoc, ſi quis indicaviſſet de conjuratione, quæ contra rempublicam facta erat, præmium decrevere ſervo libertatem et ſeſtertia centum, libero impunitatem ejus rei et ſeſtertia ducenta; itemque decrevere, uti gladiatoriæ familiæ Capuam et in cetera municipia diſtribuerentur pro cujuſque opibus: Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, hiſque minores magiſtratus præeſſent.

XXXI.

QUIBUS rebus permota civitas atque immutata urbis facies erat. Ex ſumma lætitia atque laſcivia, quæ diuturna quies pepererat, repente omnes triſtitia invaſit; feſtinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam ſatis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere: ſuo quiſque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei magnitudine belli timor inſolitus inceſſerat, adflictare ſeſe, manus ſupplices ad cælum tendere, miſerari parvos liberos, rogitare, omnia pavere; ſuperbia atque deliciis omiſſis, ſibi patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tametſi præſidia parabantur et ipſe lege Plautia interrogatus erat ab L. Paullo. Poſtremo diſſimulandi cauſſa aut ſui expurgandi, ſicuti jurgio laceſſitus foret, in Senatum venit. Tum M. Tullius Conſul, ſive præſentiam ejus timens ſive ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ, quam poſtea ſcriptam edidit. Sed ubi ille adſedit, Catilina, ut erat paratus ad diſſimulanda omnia, demiſſo vultu, voce ſupplici poſtulare, "Patres conſcripti ne quid de ſe temere crederent: ea familia ortum, ita ſe ab adoleſcentia vitam inſtituiſſe, ut omnia bona in ſpe haberet: ne exiſtumarent, ſibi patricio homini, cujus ipſius atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam eſſent, perdita republica opus eſſe, quum eam ſervaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romæ." Ad hæc maledicta alia quum adderet,

obſtrepere omnes, hoſtem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: "quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis præceps agor, incendium meum ruina reſtinguam."

XXXII.

DEIN ſe ex curia domum proripuit. Ibi multa ſecum ipſe volvens, quod neque inſidiæ conſuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factu credens, exercitum augere, ac, prius quam legiones ſcriberentur, antecapere, quæ bello uſui forent; nocte intempeſta cum paucis in Manliana caſtra profectus eſt. Sed Cethego atque Lentulo ceteriſque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus poſſent, opes factionis confirment, inſidias conſuli maturent, cædem, incendia aliaque belli facinora parent: ſeſe propediem cum magno exercitu ad urbem acceſſurum.

XXXIII.

DUM hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex ſuo numero legatos ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuſcemodi:—

"Deos hormineſque teſtamur, Imperator, nos arma neque contra patriam cepiſſe, neque quo periculum aliis faceremus, ſed uti corpora noſtra ab injuria tuta forent; qui miſeri, egentes, violentia atque crudelitate feneratorum plerique patria, ſed omnes fama atque fortunis expertes ſumus;

neque cuiquam noſtrum licuit, more majorum, lege uti, neque, amiſſo patrimonio, liberum corpus habere: tanta ſævitia feneratorum atque Prætoris fuit. Sæpe majores veſtrum, miſeriti plebis Romanæ, decretis ſuis inopiæ opitulati ſunt: ac noviſſume memoria noſtra, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum ære ſolutum eſt. Sæpe ipſa plebes, aut dominandi ſtudio permota, aut ſuperbia magiſtratuum, armata a patribus ſeceſſit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum cauſſa bella atque certamina omnia inter mortalis ſunt; ſed libertatem, quam nemo bonus, niſi cum anima ſimul, amittit. Te atque Senatum obteſtamur, conſulatis miſeris civibus; legis præſidium, quod iniquitas Prætoris eripuit, reſtituatis; neve nobis eam neceſſitudinem imponatis, ut quæramus, quonam modo maxume ulti ſanguinem noſtrum pereamus."

XXXIV.

AD hæc Q. Marcius reſpondit: "Si quid ab Senatu petere vellent, ab armis diſcedant, Romam ſupplices proficiſcantur: ea manſuetudine atque miſericordia Senatum Populumque Romanum ſemper fuiſſe, ut nemo umquam ab eo fruſtra auxilium petiverit." At Catilina ex itinere pleriſque Conſularibus, præterea optumo cuique litteras mittit: "Se, falſis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum reſiſtere nequiverit, fortunæ cedere, Maſſiliam in exilium proficiſci: non quo ſibi tanti

ſceleris conſcius eſſet, ſed uti reſpublica quieta foret, neve ex ſua contentione ſeditio oriretur." Ab his longe diverſas literas Q. Catulus in Senatu recitavit, quas ſibi nomine Catilinæ redditas dicebat; earum exemplum infra ſcriptum eſt.

XXXV.

"L. CATILINA Q. Catulo. Egregia tua fides re cognita, gratam mihi in magnis meis periculis fiduciam commendationi meæ tribuit. Quamobrem defenſionem in novo conſilio non ſtatui parare: ſatiſfactionem ex nulla conſcientia de culpa proponere decrevi: quam, medius fidius, veram licet cognoſcas. Injuriis contumeliiſque concitatus, quod, fructu laboris induſtriæque meæ privatus, gradum dignitatis non obtinebam, publicam miſerorum cauſſam pro mea conſuetudine ſuſcepi: non quin æs alienum meis nominibus ex poſſeſſionibus ſolvere poſſem, quum et alienis nominibus liberalitas Oreſtillæ ſuis filiæque copiis perſolveret: ſed quod non dignos homines honore honeſtatos videbam, meque falſa ſuſpicione alienatum eſſe ſentiebam. Hoc nomine ſatis honeſtas pro meo caſu ſpes reliquæ dignitatis conſervandæ ſum ſecutus. Plura quum ſcribere vellem, nunciatum eſt, mihi vim parari. Nunc Oreſtillam tibi commendo tuæque fidei trado; eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto."

XXXVI.

SED ipſe, paucos dies commoratus apud C. Flaminium in agro Arretino, dum vicinitatem, antea ſollicitatam, armis exornat, cum faſcibus atque aliis imperii inſignibus in caſtra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta ſunt, Senatus Catilinam et Manlium hoſtis judicat; ceteræ multitudini diem ſtatuit, ante quam ſine fraude liceret ab armis diſcedere, præter rerum capitalium condemnatis. Præterea decernit, uti Conſules delectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam perſequi maturet; Cicero urbi præſidio ſit.

Ea tempeſtate mihi imperium populi Romani multo maxume miſerabile viſum eſt: cui quum ad occaſum ab ortu ſolis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui ſeque remque publicam obſtinatis animis perditum irent. Namque duobus Senati decretis, ex tanta multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex caſtris Catilinæ quiſquam omnium diſceſſerat; tanta vis morbi, atque uti tabes, pleroſque civium animos invaſerat.

XXXVII.

NEQUE ſolum illis aliena mens erat, qui conſcii conjurationis fuerant; ſed omnino cuncta plebes novarum rerum ſtudio Catilinæ incepta probabat. Id adeo more ſuo videbatur facere. Nam ſemper in civitate, quibus opes nullæ ſunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio ſuarum rerum mutari omnia ſtudent; turba atque ſeditionibus ſine cura aluntur, quoniam egeſtas facile habetur ſine damno. Sed urbana plebes, ea vero præceps ierat multis de cauſſis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume præſtabant; item alii, per dedecora patrimoniis amiſſis; poſtremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, hi Romam, ſicuti in ſentinam, confluxerant. Deinde multi, memores Sullanæ victoriæ, quod ex gregariis militibus alios Senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu ætatem agerent, ſibi quiſque, ſi in armis foret, ex victoria talia ſperabat. Præterea juventus, quæ in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori prætulerat; eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum eſt, homines egentes, malis moribus, maxuma ſpe, reipublicæ juxta ac ſibi conſuluiſſe. Præterea, quorum, victoria Sullæ, parentes proſcripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud ſane alio animo belli eventum exſpectabant. Ad

hoc, quicumque aliarum, atque Senati, partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipſi, malebant. Id adeo malum multos poſt annos in civitatem reverterat.

XXXVIII.

NAM poſtquam, Cn. Pompeio et M. Craſſo Conſulibus, tribunicia poteſtas reſtituta eſt, homines adoleſcentes, ſummam poteſtatem nacti, quibus ætas animuſque ferox erat, cœpere, Senatum criminando, plebem exagitare; dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipſi clari potenteſque fieri. Contra eos ſumma ope nitebatur pleraque nobilitas, Senati ſpecie, pro ſua magnitudine. Namque, uti paucis verum abſolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honeſtis nominibus, alii, ſicuti jura populi defenderent, pars, quo Senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum ſimulantes, pro ſua quiſque potentia certabant; neque illis modeſtia neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX.

SED poſtquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum miſſus eſt, plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Hi magiſtratus, provincias, aliaque omnia tenere: ipſi innoxii, florentes, ſine metu ætatem agere, ceteroſque judiciis terrere, qui plebem

in magiſtratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis ſpes oblata eſt, vetus certamen animos eorum arrexit. Quodſi primo prælio Catilina ſuperior aut æqua manu diſceſſiſſet, profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppreſſiſſet, neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuiſſet, quin deſeſſis et exſanguibus, qui plus poſſet, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti ſunt; in his A. Fulvius, Senatoris filius; quem retractum ex itinere, parens necari juſſit. Iiſdem temporibus Romæ Lentulus, ſicuti Catilina præceperat, quoſcumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per ſe, aut per alios ſollicitabat; neque ſolum cives, ſed cujuſquemodi genus hominum, quod modo bello uſui foret.

XL.

IGITUR P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eoſque, ſi poſſit, impellat ad ſocietatem belli, exiſtumans, publice privatimque ære alieno oppreſſos, præterea, quod natura gens Gallica bellicoſa eſſet, facile eos ad tale conſilium adduci poſſe. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, pleriſque principibus civitatium notus erat atque eos noverat: itaque ſine mora, ubi primum legatos in foro conſpexit, percontatus pauca de ſtatu civitatis, et quaſi dolens ejus caſum, requirere

cœpit, quem exitum tantis malis ſperarent? Poſtquam illos videt queri de avaritia magiſtratuum, accuſare Senatum, quod in eo auxilii nihil eſſet, miſeriis ſuis remedium mortem exſpectare: "At ego, inquit, vobis, ſi modo viri eſſe vultis, rationem oſtendam, qua tanta iſta mala effugiatis." Hæc ubi dixit, Allobroges, in maxumam ſpem adducti, Umbrenum orare, ut ſui misereretur: nihil tam aſperum neque tam difficile eſſe, quod non cupidiſſume facturi eſſent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat, neque aliena conſilii, propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Præterea Gabinium accerſit, quo major auctoritas ſermoni ineſſet: eo præſente conjurationem aperit, nominat ſocios, præterea multos cujuſque generis innoxios, quo legatis animus amplior eſſet: deinde eos, pollicitos operam ſuam, domum dimittit.

XLI.

SED Allobroges diu in incerto habuere, quidnam conſilii caperent. In altera parte erat æs alienum, ſtudium belli, magna merces in ſpe victoriæ: at in altera majores opes, tuta conſilia, pro incerta ſpe certa præmia. Hæc illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicæ. Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam conſilio cognito, legatis præcipit, ut ſtudium

conjurationis vehementer ſimulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxume manifeſtos habeant.

XLII.

IISDEM fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiſerat, inconſulte ac veluti per dementiam cuncta ſimul agebant: nocturnis conſiliis, armorum atque telorum portationibus, feſtinando, agitando omnia, plus timoris, quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Prætor, ex Senati conſulto, cauſſa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciæ legatus præerat.

XLIII.

AT Romæ Lentulus cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, conſtituerat, uti, quum Catilina in agrum Fæſulanum cum exercitu veniſſet, L. Beſtia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique graviſſumi invidiam optumo Conſuli imponeret; eo ſigno proxuma nocte cetera multitudo conjurationis ſuum quiſque negotium exſequeretur. Sed ea diviſa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim ſimul opportuna

loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad Consulem ceterosque, quibus insidiæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eumque vi adgrederetur; alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentes interficerent; simul, cæde et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus erat; maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV.

SED Allobroges ex præcepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant jusjurandum, quod signatum ad cives perferant; aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit, uti Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina, data atque accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio literas ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est.

"Quis ſim, ex eo, quem ad te miſi, cognoſces. Fac cogites, in quanta calamitate ſis, et memineris te virum eſſe; conſideres, quid tuæ rationes poſtulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis." Ad hoc mandata verbis dat: "Quum ab Senatu hoſtis judicatus ſit, quo conſilio ſervitia repudiet? In urbe parata eſſe, quæ juſſerit; ne cunctetur ipſe propius accedere."

XLV.

HIS rebus ita actis, conſtituta nocte, qua proficiſcerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomptino Prætoribus imperat, uti in ponte Mulvio per inſidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur; cetera, uti facto opus ſit, ita agant, permittit. Illi, homines militares, ſine tumultu præſidiis collocatis, ſicuti præceptum erat, occulte pontem obſidunt. Poſtquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt, et ſimul utrimque clamor exortus eſt, Galli, cito cognito conſilio, ſine mora prætoribus ſe tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio ſe a multitudine defendit; deinde, ubi a legatis deſertus eſt, multa prius de ſalute ſua Pomptinum obteſtatus, quod ei notus erat, poſtremo timidus ac vitæ diffidens, velut hoſtibus, ſeſe Prætoribus dedit.

XLVI.

QUIBUS rebus confectis, omnia propere per nuncios Conſuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia ſimul occupavere; nam lætabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam eſſe: porro autem anxius erat, dubitans, in maxumo ſcelere tantis civibus deprehenſis, quid facto opus eſſet; pœnam illorum ſibi oneri, impunitatem perdundæ reipublicæ fore credebat. Igitur, confirmato animo, vocari ad ſeſe jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cœparium quemdam Terracinenſem, qui in Apuliam ad concitanda ſervitia proficiſci parabat. Ceteri ſine mora veniunt: Cœparius, paullo ante domo egreſſus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Conſul Lentulum, quod Prætor erat, ipſe manu tenens perducit; reliquos cum cuſtodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eo Senatum advocat, magnâque frequentiâ ejus ordinis Volturcium cum legatis introducit: Flaccum Prætorem ſcrinium cum literis, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

XLVII.

VOLTURCIUS, interrogatus de itinere, de litteris, poſtremo quid aut qua de cauſſa conſilii habuiſſet, primo fingere alia, diſſimulare de conjuratione; poſt, ubi fide publica dicere juſſus eſt, omnia, uti geſta erant,

aperit, docetque, ſe, paucis ante diebus a Gabinio et Cœpario ſocium adſcitum, nihil amplius ſcire, quam legatos: tantummodo audire ſolitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos præterea in ea conjuratione eſſe. Eadem Galli fatentur, ac Lentulum diſſimulantem coarguunt, præter literas, ſermonibus, quos ille habere ſolitus erat: "Ex libris Sibyllinis regnum Romæ tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea: ſe tertium eſſe, cui fatum foret Urbis potiri: præterea ab incenſo Capitolio illum eſſe vigeſimum annum, quem ſæpe ex prodigiis haruſpices reſpondiſſent bello civili cruentum fore." Igitur perlectis literis, quum prius omnes ſigna ſua cognoviſſent, Senatus decernit, uti abdicato magiſtratu Lentulus, itemque ceteri in liberis cuſtodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum Ædilis erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæſari, Gabinius M. Craſſo, Cœparius (nam is paullo ante ex fuga retractus erat) Cn. Terentio Senatori traduntur.

XLVIII.

INTEREA plebes, conjuratione patefacta, quæ primo, cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente, Catilinæ conſilia exſecrari, Ciceronem ad cœlum tollere; veluti ex ſervitute erepta, gaudium atque lætitiam agitabat. Namque alia belli facinora prædæ magis, quam detrimento fore; incendium vero crudele, im-

moderatum, ac ſibi maxume calamitoſum putabat: quippe cui omnes copiæ in uſu quotidiano et cultu corporis erant. Poſt eum diem quidam L. Tarquinius ad Senatum adductus erat, quem, ad Catilinam proficiſcentem, ex itinere retractum aiebant. Is, quum ſe diceret indicaturum de conjuratione, ſi fides publica data eſſet, juſſus a Conſule, quæ ſciret, edicere, eadem fere, quæ Volturcius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hoſtium Senatum docet: præterea, "Se miſſum a M. Craſſo, qui Catilinæ nunciaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex conjuratione deprehenſi terrerent; eoque magis properaret ad Urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur." Sed ubi Tarquinius Craſſum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, ſumma potentia: alii, rem incredibilem rati; pars, tametſi verum exiſtumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda, quam exagitanda videbatur; plerique Craſſo ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, indicem falſum eſſe, deque ea re poſtulant uti referatur. Itaque, conſulente Cicerone, frequens Senatus decernit, Tarquinii indicium falſum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius poteſtatem faciundam, niſi de eo indicaret, cujus conſilio tantam rem eſſet mentitus. Erant eo tempore, qui æſtumarent, indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, adpellato Craſſo, per ſocietatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immiſſum aiebant, ne Craſſus, more ſuo, ſuſcepto

malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipſum Craſſum ego poſtea prædicantem audivi, tantam illam contumeliam ſibi ab Cicerone impoſitam.

XLIX.

SED iiſdem temporibus Q. Catulus et C. Piſo neque precibus, neque gratia, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges aut alium indicem C. Cæſar falſo nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant; Piſo, oppugnatus in judicio pecuniarum repetundarum, propter cujuſdam Tranſpadani ſupplicium injuſtum; Catulus, ex petitione Pontificatus odio incenſus, quod extrema ætate, maxumis honoribus uſus, ab adoleſcentulo Cæſare victus diſceſſerat. Res autem opportuna videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi Conſulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipſe ſingulatim circumeundo, atque ementiundo, quæ ſe ex Volturcio aut Allobrogibus audiſſe dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; uſque adeo, ut nonnulli equites Romani, qui præſidii cauſſa cum telis erant circum ædem Concordiæ, ſeu periculi magnitudine, ſeu animi mobilitate impulſi, quo ſtudium ſuum in rempublicam clarius eſſet, egredienti ex Senatu Cæſari gladio minitarentur.

L.

DUM hæc in Senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur: liberti et pauci ex clientibus Lentuli diversis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti erant. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos in audaciam, orabat, ut, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, uti res atque tempus monebat, convocato Senatu refert, quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paullo ante frequens Senatus judicaverat contra rempublicam fecisse. Tum D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore Consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, et præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat; isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, præsidiis additis, referundum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est.

LI.

OMNES homines, Patres conſcripti, qui de rebus dubiis conſultant, ab odio, amicitia, ira atque miſericordia vacuos eſſe decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt; neque quiſquam omnium lubidini ſimul et uſui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; ſi lubido poſſidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia eſt memorandi, P. C., qui reges atque populi, ira aut miſericordia impulſi, male conſuluerint: ſed ea malo dicere, quæ majores noſtri, contra lubidinem animi ſui, recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perſe geſſimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quæ populi Romani opibus creverat, infida atque adverſa nobis fuit: ſed poſtquam, bello confecto, de Rhodiis conſultum eſt, majores noſtri, ne quis divitiarum magis, quam injuriæ cauſſa bellum inceptum diceret, impunitos eos dimiſere. Item bellis Punicis omnibus, quum ſæpe Carthaginienſes et in pace et per inducias multa nefaria facinora feciſſent, numquam ipſi per occaſionem talia fecere: magis, quid ſe dignum foret, quam quid in illos jure fieri poſſet, quærebant. Hoc item vobis providendum eſt, Patres conſcripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum ſcelus, quam veſtra dignitas; neve magis iræ voſtræ, quam famæ conſulatis. Nam ſi digna pœna pro factis eorum reperitur, novum conſilium adprobo: ſin magnitudo ſceleris omnium ingenia exſuperat, his utendum

censeo, quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum reipublicæ miserati sunt: quæ belli sævitia esset, quæ victis acciderent, enumeravere; rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum complexu: matres familiarum pati, quæ victoribus collibuissent: fana atque domos exspoliari; cædem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per Deos immortalis! quo illa oratio pertinuit? an, uti vos infestos conjurationi faceret? Scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est; neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ videntur: multi eas gravius æquo habuere. Sed aliis alia licentia est, Patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam agunt, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio præditi in excelso ætatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est; neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet; quæ apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic existumo, Patres conscripti, omnis cruciatus minores, quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere, et in homnibus impiis, sceleris eorum obliti, de pœna disserunt, si ea paullo severior fuerit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio, quæ dixerit, studio reipublicæ dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere; eos mores eamque modestiam viri

cognovi. Verum ſententia ejus mihi non crudelis (quid enim in talis homines crudele fieri poteſt?) ſed aliena a republica noſtra videtur. Nam profecto aut metus aut injuria te ſubegit, Silane, Conſulem deſignatum, genus pœnæ novum decernere. De timore ſupervacaneum eſt diſſerere, quum præſertim diligentia clariſſumi viri Conſulis tanta præſidia ſint in armis. De pœna poſſumus equidem dicere id, quod res habet: in luctu atque miſeriis mortem ærumnarum requiem, non cruciatum eſſe; eam cuncta mortalium mala diſſolvere; ultra neque curæ neque gaudio locum eſſe. Sed, per deos immortalis! quamobrem in ſententiam non addidiſti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia vetat? at aliæ leges item condemnatis civibus non animam eripi, ſed exilium permitti jubent. An, quia gravius eſt verberari, quam necari? Quid autem acerbum aut nimis grave in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius eſt? Qui convenit, in minore negotio legem timere, quum eam in majore neglexeris? At enim quis reprehendet, quod in parricidas reipublicæ decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis merito accidit, quicquid evenerit: ceterum vos, Patres conſcripti, quid in aliis ſtatuatis, conſiderate. Omnia mala exempla ex bonis orta ſunt: ſed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedæmonii, devictis Athenienſibus, triginta viros impoſuere, qui rempublicam

eorum tractarent. Hi primo cœpere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare. Ea populus lætari et merito dicere fieri. Post, ubi paullatim licentia crevit, juxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultæ lætitiæ gravis pœnas dedit. Nostrâ memoriâ, victor Sulla, quum Damasippum et alios hujusmodi, qui malo reipublicæ creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? Homines scelestos et factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit. Nam uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, ut is in proscriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, post paullo ipsi trahebantur: neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnes suos divitiis explevit. Atque ego hæc non in M. Tullio, neque his temporibus vereor. Sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio Consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi. Ubi hoc exemplo, per Senati decretum, Consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, Patres conscripti, neque consilii neque audaciæ umquam eguere: neque illis superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostes idoneum videbatur, cum

ſummo ſtudio domi exſequebantur; imitari, quam invidere bonis, malebant. Sed eodem illo tempore, Græciæ morem imitati, verberibus animadvertebant in cives; de condemnatis ſummum ſupplicium ſumebant. Poſtquam reſpublica adolevit, et multitudine civium factiones valuere, circumveniri innocentes, alia hujuſcemodi fieri cœpere: tunc lex Porcia aliæque leges paratæ ſunt, quibus legibus exilium damnatis permiſſum eſt. Hanc ego cauſſam, Patres conſcripti, quo minus novum conſilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque ſapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti, et augeri exercitum Catilinæ? Minume; ſed ita cenſeo: publicandas eorum pecunias, ipſos in vinculis habendos per municipia, quæ maxume opibus valent: neu quis de his poſtea ad ſenatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, Senatum exiſtumare, eum contra rempublicam et ſalutem omnium facturum."

LII.

POSTQUAM Cæſar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii, varie aſſentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus ſententiam, hujuſcemodi orationem habuit. "Longe mihi alia mens eſt, Patres conſcripti, quum res atque pericula noſtra conſidero, et quum ſententias nonnullorum ipſe mecum reputo. Illi mihi diſſeruiſſe videntur de pœna

eorum, qui patriæ, parentibus, aris atque focis ſuis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis magis, quam, quid in illis ſtatuamus, conſultare. Nam cetera maleficia tum perſequare, ubi facta ſunt; hoc niſi provideris ne accidat, ubi evenit, fruſtra judicia implores: capta urbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immortalis, vos ego appello, qui ſemper domos, villas, ſigna, tabulas voſtras pluris, quam rempublicam, feciſtis: ſi iſta, cujuſcumque modi ſunt, quæ amplexamini, retinere, ſi voluptatibus veſtris otium præbere vultis; expergiſcimini aliquando et capeſſite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, neque de ſociorum injuriis; libertas et anima noſtra in dubio eſt. Sæpenumero, Patres conſcripti, multa verba in hoc ordine feci; ſæpe de luxuria atque avaritia noſtrorum civium queſtus ſum; multoſque mortalis ea cauſſa adverſos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam feciſſem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed ea tametſi vos parvi pendebatis, tamen reſpublica firma erat; opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, boniſne an malis moribus vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani ſit: ſed, cujus hæc cumque modi videntur, noſtra, an nobiſcum una hoſtium futura ſint. Hic mihi quiſquam manſuetudinem et miſericordiam nominat. Jampridem equidem nos vera rerum vocabula amiſimus. Quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia, fortitudo vocatur, eo reſpublica in extremo ſita eſt. Sint

ſane, quoniam ita ſe mores habent, liberales ex ſociorum fortunis, ſint miſericordes in furibus ærarii : ne illi ſanguinem noſtrum largiantur, et, dum paucis ſceleſtis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et compoſite C. Cæſar paullo ante in hoc ordine de vita et morte diſſeruit, credo, falſa exiſtumans ea, quæ de inferis memorantur : diverſo itinere malos a bonis loca tetra, inculta, fœda atque formidoloſa habere. Itaque cenſuit pecunias eorum publicandas, ipſos per municipia in cuſtodiis habendos ; videlicet timens, ne, ſi Romæ ſint, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quaſi vero mali atque ſceleſti tantummodo in Urbe, et non per totam Italiam ſint ; aut non ibi plus poſſit audacia, ubi ad defendendum opes minores ſunt. Quare vanum equidem hoc conſilium eſt, ſi periculum ex illis metuit ; ſin in tanto omnium metu ſolus non timet, eo magis refert, me mihi atque vobis timere. Quare, quum de P. Lentulo ceteriſque ſtatuetis, pro certo habetote, vos ſimul de exercitu Catilinæ et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit ; ſi paullulum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite exiſtumare, majores noſtros armis rempublicam ex parva magnam feciſſe. Si ita [res] eſſet, multo pulcherrumam eam nos haberemus : quippe ſociorum atque civium, præterea armorum atque equorum major nobis copia, quam illis, eſt. Sed alia fuere, quæ illos magnos fecere ; quæ nobis nulla ſunt ; domi induſtria, foris juſtum imperium ;

animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ aut gratiæ servitis, eo fit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego hæc omitto. Conjuravere nobilissumi cives patriam incendere: Gallorum gentem, infestissumam nomini Romano, ad bellum accersunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra mœnia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo: deliquere homines adulescentuli per ambitionem; atque etiam armatos dimittatis. Næ ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res ipsa aspera est; sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi, alius alium exspectantes, cunctamini. Videlicet diis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis sæpe periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi socordiæ tete atque ignaviæ tradideris, nequicquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit; atque ille egregius adulescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas

dedit. Vos, de crudeliſſumis parricidis quid ſtatuatis, cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic ſceleri obſtat. Verum parcite dignitati Lentuli, ſi ipſe pudicitiæ, ſi famæ ſuæ, ſi diis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoſcite Cethegi adoleſcentiæ; niſi iterum jam patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cœpario loquar? quibus ſi quicquam penſi umquam fuiſſet, non ea conſilia de republica habuiſſent. Poſtremo, Patres conſcripti, ſi mehercule peccato locus eſſet, facile paterer, vos ipſa re corrigi, quoniam verba contemnitis. Sed undique circumventi ſumus: Catilina cum exercitu in faucibus urget: alii intra mœnia atque in ſinu urbis ſunt hoſtes: neque parari neque conſuli quicquam occulte poteſt. Quo magis properandum eſt. Quare ita ego cenſeo: quum nefario conſilio ſceleratorum civium reſpublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confeſſique ſint, cædem, incendia, aliaque fœda atque crudelia facinora in civis patriamque paraviſſe; de confeſſis, ſicuti de manifeſtis rerum capitalium, more majorum, ſupplicium ſumendum."

LIII.

POSTQUAM Cato adſedit, Conſulares omnes itemque Senatus magna pars ſententiam ejus laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant: Cato clarus atque magnus habetur: Senati decretum fit, ſicuti ille cenſuerat.

Sed mihi multa legenti, multa audienti, quæ populus Romanus domi militiæque, mari atque terra præclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quæ res maxume tanta negotia ſuſtinuiſſet. Sciebam, ſæpenumero parva manu cum magnis legionibus hoſtium contendiſſe: cognoveram, parvis copiis bella geſta cum opulentis regibus: ad hoc ſæpe fortunæ violentiam toleraviſſe: facundia Græcos, gloria belli Gallos ante Romanos fuiſſe. Ac mihi multa agitanti conſtabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patraviſſe; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas ſuperaret. Sed poſtquam luxu atque deſidia civitas corrupta eſt, rurſus reſpublica magnitudine ſua imperatorum atque magiſtratuum vitia ſuſtentabat; ac, ſicuti effeta ætate parentum, multis tempeſtatibus haud ſane quiſquam Romæ virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, diverſis moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Cæſar: quos, quoniam res obtulerat, ſilentio præterire non fuit conſilium, quin utriuſque naturam et mores, quantum ingenio poſſem, aperirem.

LIV.

IGITUR his genus, ætas, eloquentia prope æqualia fuere: magnitudo animi par, item gloria; ſed alia alii. Cæſar beneficiis atque munificentia magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille manſuetudine et miſericordia clarus factus; huic ſeveritas dignitatem addiderat. Cæſar dando, ſublevando, ignoſcendo; Cato nihil

largiundo gloriam adeptus eſt. In altero miſeris perfugium erat, in altero malis pernicies: illius facilitas, hujus conſtantia laudabatur. Poſtremo Cæſar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, ſua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum eſſet; ſibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus eniteſcere poſſet. At Catoni ſtudium modeſtiæ, decoris, ſed maxume ſeveritatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioſo; ſed cum ſtrenuo virtute, cum modeſto pudore, cum innocente abſtinentia certabat; eſſe, quam videri, bonus malebat; ita, quo minus gloriam petebat, eo illum magis ſequebatur.

LV.

POSTQUAM, ut dixi, Senatus in Catonis ſententiam diſceſſit, Conſul, optumum factum ratus, noctem, quæ inſtabat, antecapere, ne quid eo ſpatio novaretur, Triumviros, quæ ſupplicium poſtulabat, parare jubet; ipſe, diſpoſitis præſidiis, Lentulum in carcerem deducit: ceteris idem fit per Prætores. Eſt locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum deſcenderis, ad lævam, circiter duodecim pedes humi depreſſus; eum muniunt undique parietes atque inſuper camera, lapideis fornicibus juncta; ſed incultu, tenebris, odore, fœda atque terribilis ejus facies eſt. In eum locum poſtquam demiſſus eſt Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo

gulam fregere. Ita ille patricius, ex gente clarissuma Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cœpario eodem modo supplicium sumptum est.

LVI.

DUM ea Romæ geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet: deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, æqualiter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat; quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii præacutas sudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, modo ad urbem, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans, videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII.

SED poſtquam in caſtra nuncius pervenit, Romæ conjurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris, quos ſupra memoravi, ſupplicium ſumptum: plerique, quos ad bellum ſpes rapinarum aut novarum rerum ſtudium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes aſperos magnis itineribus in agrum Piſtorienſem abducit, eo conſilio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præſidebat, ex difficultate rerum eadem illa exiſtumans, quæ ſupra diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, caſtra propere movit, ac ſub ipſis radicibus montium conſedit, qua illi deſcenſus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat: utpote qui magno exercitu, locis æquioribus, expeditus, in fuga ſequeretur. Sed Catilina, poſtquam videt montibus atque copiis hoſtium ſeſe clauſum, in urbe res adverſas, neque fugæ, neque præſidii ullam ſpem: optumum factu ratus, in tali re fortunam belli tentare, ſtatuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque, concione advocata, hujuſcemodi orationem habuit:

LVIII.

COMPERTUM ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo ſtrenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujuſque animo audacia naturâ aut moribus ineſt, tanta in bello patere ſolet; quem neque gloria neque pericula excitant, nequidquam hortere: timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; ſimul uti cauſſam mei conſilii aperirem. Scitis equidem, milites, ſocordia atque ignavia Lentuli quantam ipſi nobiſque cladem attulerit; quoque modo, dum ex urbe præſidia opperior, in Galliam proficiſci nequiverim. Nunc vero quo in loco res noſtræ ſint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hoſtium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obſtant: diutius in his locis eſſe, ſi maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egeſtas prohibet; quocumque ire placet, ferro iter aperiundum eſt. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo ſitis; et, quum prælium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, præterea libertatem atque patriam in dextris veſtris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque coloniæ patebunt; ſin metu ceſſerimus, eadem illa adverſa fient: neque locus neque amicus quiſquam teget, quem arma non texerint. Præterea, milites, non eadem nobis et illis neceſſitudo impendet; nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus: illis

ſupervacaneum eſt pro potentia paucorum pugnare. Quo audacius aggredimini, memores priſtinæ virtutis. Licuit vobis cum ſumma turpitudine in exilio ætatem agere: potuiſtis nonnulli Romæ, amiſſis bonis, alienas opes exſpectare. Quia illa fœda atque intoleranda viris videbantur, hæc ſequi decreviſtis. Si hæc relinquere vultis, audacia opus eſt; nemo, niſi victor, pace bellum mutavit. Nam in fuga ſalutem ſperare, quum arma, quîs corpus tegitur, ab hoſte averteris, ea vero dementia eſt. Semper in prælio iis eſt maxumum periculum, qui maxume timent: audacia pro muro habetur. Quum vos conſidero, milites, et quum facta voſtra æſtumo; magna me ſpes victoriæ tenet. Animus, ætas, virtus voſtra me hortantur; præterea neceſſitudo, quæ etiam timidos fortis facit. Nam multitudo hoſtium ne circumvenire queat, prohibent anguſtiæ loci. Quodſi virtuti voſtræ fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis; neu capti potius, ſicuti pecora, trucidemini, quam, virorum more pugnantes, cruentam atque luctuoſam victoriam hoſtibus relinquatis."

LIX.

HÆC ubi dixit, paullulum commoratus, ſigna canere jubet; atque inſtructos ordines in locum æquum deducit. Dein, remotis omnium equis, quo militibus, exæquato periculo, animus amplior eſſet, ipſe pedes exercitum pro loco atque copiis inſtruit. Nam, uti planities erat inter ſiniſtros montes et ab dextra rupes aſpera, octo

cohortes in fronte conſtituit: reliqua ſigna in ſubſidiis artius collocat. Ab his centuriones omnes lectos et evocatos, præterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem ſubducit. C. Manlium in dextra, Fæſulanum quemdam in ſiniſtra parte curare jubet: ipſe cum libertis et colonis propter aquilam adſiſtit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuiſſe dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus æger, quod prælio adeſſe nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti cauſſa conſcripſerat, in fronte; poſt eas ceterum exercitum in ſubſidiis locat. Ipſe equo circumiens, unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, ut meminerint, ſe contra latrones inermis, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis ſuis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor cum magna gloria in exercitu fuerat, pleroſque ipſos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX.

SED ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tuba ſignum dat, cohortes paullatim incedere jubet; idem facit hoſtium exercitus. Poſtquam eo ventum eſt, unde a ferentariis prælium committi poſſet, maxumo clamore infeſtis ſignis concurrunt; pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani, priſtinæ virtutis memores, cominus acriter

inſtare; illi haud timidi reſiſtunt; maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie verſari, laborantibus ſuccurrere, integros pro ſauciis arceſſere: omnia providere, multum ipſe pugnare, ſæpe hoſtem ferire; ſtrenui militis et boni imperatoris officia ſimul exſequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi contendere; cohortem prætoriam in medios hoſtis inducit, eoſque perturbatos atque alios alibi reſiſtentes interficit: deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Fæſulanus in primis pugnantes cadunt. Poſtquam fuſas copias ſeque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque priſtinæ dignitatis, in confertiſſumos hoſtis incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI.

SED confecto prælio, tum vero cerneres, quanta audacia quantaque vis animi fuiſſet in exercitu Catilinæ. Nam fere, quem quivis vivus pugnando locum ceperat, eum, amiſſa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors prætoria disjecerat, paullo diverſius, ſed omnes tamen adverſis volneribus conciderant. Catilina vero longe a ſuis inter hoſtium cadavera repertus eſt, paullulum etiam ſpirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Poſtremo ex omni copia neque in prælio neque in fuga quiſquam civis ingenuus captus eſt: ita cuncti ſuæ hoſtiumque vitæ juxta pepercerant. Neque tamen

exercitus populi Romani lætam aut incruentam victoriam adeptus erat; nam ſtrenuiſſimus quiſque aut occiderat in prælio, aut graviter volneratus diſceſſerat. Multi autem, qui de caſtris viſundi aut ſpoliandi gratia proceſſerant, volventes hoſtilia cadavera, amicum alii, pars hoſpitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos ſuos cognoſcerent. Ita varie per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus atque gaudia agitabantur.

C. CRISPI SALLUSTII DE BELLO JUGURTHINO HISTORIA.

C. CRISPI SALLUSTII DE BELLO JUGURTHINO HISTORIA.

I.

FALSO queritur de natura ſua genus humanum, quod, imbecilla atque ævi brevis, forte potius, quam virtute regatur. Nam contra reputando, neque majus aliud neque præſtabilius invenies, magiſque naturæ induſtriam hominum, quam vim aut tempus deeſſe. Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus eſt: qui ubi ad gloriam virtutis via graſſatur, abunde pollens potenſque et clarus eſt, neque fortuna eget, quippe quæ probitatem, induſtriam ceteraſque artes bonas neque dare neque eripere cuiquam poteſt: ſin, captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptates corporis peſſumdatus eſt, pernicioſa lubidine paulliſper uſus: ubi per ſocordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturæ infirmitas accuſatur, ſuam quiſque culpam auctores ad negotia transferunt. Quodſi hominibus bonarum rerum tanta cura eſſet, quanto ſtudio aliena ac nihil profutura multumque etiam periculoſa petunt; neque rege-

rentur magis, quam regerent caſus, et eo magnitudinis procederent, uti pro mortalibus gloria æterni fierent.

II.

NAM uti genus hominum compoſitum eſt ex corpore et anima, ita res cunctæ ſtudiaque omnia noſtra corporis alia, alia animi naturam ſequuntur. Igitur præclara facies, magnæ divitiæ, ad hoc vis corporis et alia hujuſcemodi omnia brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, ſicuti anima, immortalia ſunt. Poſtremo corporis et fortunæ bonorum, ut initium, ſic finis eſt: omniaque orta occidunt et aucta ſeneſcunt; animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipſe habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda eſt, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt: ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium eſt, incultu atque ſocordia torpeſcere ſinunt: quum præſertim tam multæ variæque ſint artes animi, quibus ſumma claritudo paratur.

III.

VERUM ex his magiſtratus et imperia, poſtremo omnis cura rerum publicarum, minume mihi hac tempeſtate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem is fuit, utique tuti aut eo magis honeſti ſunt. Nam vi quidem regere

patriam aut parentes, quamquam et poſſis et delicta corrigas, tamen importunum eſt; quum præſertim omnes rerum mutationes cædem, fugam, incendia, aliaque hoſtilia portendant; fruſtra autem niti, neque aliud ſe fatigando, niſi odium, quærere, extremæ dementiæ eſt; niſi forte quem inhoneſta et pernicioſa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem ſuam gratificari.

IV.

CÆTERUM ex aliis negotiis, quæ ingenio exercentur, in primis magno uſui eſt memoria rerum geſtarum: cujus de virtute quia multi dixere, prætereundum puto; ſimul ne per inſolentiam quis exiſtumet memet ſtudium meum laudando extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republica ætatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiæ imponant: certe, quibus maxuma induſtria videtur, ſalutare plebem et conviviis gratiam quærere. Qui ſi reputaverint, et quibus ego temporibus magiſtratus adeptus ſim, et quales viri idem aſſequi nequiverint, et poſtea quæ genera hominum in ſenatum pervenerint; profecto exiſtumabunt, me magis merito, quam ignavia, judicium animi mei mutaviſſe, majuſque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicæ venturum. Nam ſæpe ego audivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, præterea civitatis noſtræ præclaros viros ſolitos ita dicere, quum majorum imagines intuerentur, vehementiſſume ſibi animum ad virtu-

tem accendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in ſeſe habere; ſed memoria rerum geſtarum eam flammam egregiis viris in pectore creſcere, neque prius ſedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contra, quis eſt omnium, his moribus, quin divitiis et ſumptibus, non probitate neque induſtria, cum majoribus ſuis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem ſoliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius, quam bonis artibus, ad imperia et honores nituntur; proinde quaſi prætura et conſulatus atque alia omnia hujuſcemodi per ſe ipſa clara et magnifica ſint; ac non perinde habeantur, ut eorum, qui ea ſuſtinent, virtus eſt. Verum ego liberius altiuſque proceſſi, dum me civitatis morum piget tædetque. Nunc ad inceptum redeo.

V.

BELLUM ſcripturus ſum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum, geſſit: primum, quia magnum et atrox variaque victoria fuit; dein quia tunc primum ſuperbiæ nobilitatis obviam itum eſt, quæ contentio divina et humana cuncta permiſcuit eoque vecordiæ proceſſit, uti ſtudiis civilibus bellum atque vaſtitas Italiæ finem faceret. Sed priuſquam hujuſcemodi rei initium expedio, pauca ſupra repetam, quo ad cognoſcendum omnia illuſtria magis magiſque in aperto ſint. Bello Punico ſecundo, quo dux Carthaginienſium Hannibal, poſt magnitudinem nominis

Romani, Italiæ opes maxume attriverat, Maſiniſſa, rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui cognomen poſtea Africano ex virtute fuit, multa et præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginienſibus et capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quaſcumque urbes et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Maſiniſſæ bona atque honeſta nobis permanſit: ſed imperii vitæque ejus finis idem fuit. Deinde Micipſa filius regnum ſolus obtinuit, Maſtanabale et Guluſſa fratribus morbo abſumptis. Is Adherbalem et Hiempſalem ex ſeſe genuit; Jugurthamque, Maſtanabalis fratris filium, quem Maſiniſſa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu, quo liberos ſuos, domi habuit.

VI.

QUI ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, ſed multo maxume ingenio validus, non ſe luxui neque inertiæ corrumpendum dedit; ſed uti mos gentis illius eſt, equitare, jaculari, curſu cum æqualibus certare: et quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus eſſe: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire: plurimum facere et minimum ipſe de ſe loqui. Quibus rebus Micipſa tametſi initio lætus fuerat, exiſtumans virtutem Jugurthæ regno ſuo gloriæ fore, tamen, poſtquam hominem aduleſcentem, exacta

ſua ætate et parvis liberis, magis magiſque creſcere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo ſuo volvebat. Terrebat eum natura mortalium, avida imperii et præceps ad explendam animi cupidinem: præterea opportunitas ſuæ liberorumque ætatis, quæ etiam mediocris viros ſpe prædæ tranſverſos agit: ad hoc ſtudia Numidarum in Jugurtham accenſa; ex quibus, ſi talem virum dolis interfeciſſet, ne qua ſeditio aut bellum oriretur, anxius erat.

VII.

HIS difficultatibus circumventus ubi videt, neque per vim neque inſidiis opprimi poſſe hominem tam acceptum popularibus: quod erat Jugurtha manu promptus et appetens gloriæ militaris, ſtatuit eum objectare periculis et eo modo fortunam tentare. Igitur bello Numantino Micipſa, quum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, ſperans, vel oſtentando virtutem vel hoſtium ſævitia facile eum occaſurum, præfecit Numidis, quos in Hiſpaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hoſtium cognovit, multo labore multaque cura, præterea modeſtiſſume parendo et ſæpe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut noſtris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori eſſet. Ac ſane, quod difficillumum in primis eſt, et prælio ſtrenuus erat, et

bonus consilio; quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem plerumque afferre solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti: quippe cujus neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingenii solertia, quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII.

EA tempestate in exercitu nostro fuere complures, novi atque nobiles, quibus divitiæ bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis quam honesti: qui Jugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperio Numidiæ potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romæ omnia venalia esse. Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia et ipse reverti domum decrevit: donatum atque laudatum magnifice pro concione Jugurtham in prætorium adduxit, ibique secreto monuit, uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi R. coleret: neu quibus largiri insuesceret. Periculose a paucis emi, quod multorum esset. Si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum: sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia præcipitem casurum.

IX.

SIC locutus, cum literis eum, quas Micipſæ redderet, dimiſit. Earum ſententia hæc erat: "Jugurthæ tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit: quam rem certo ſcio tibi gaudio eſſe. Nobis ob merita ſua carus eſt: uti idem ſenatui et populo Romano ſit, ſumma ope nitemur. Tibi quidem pro noſtra amicitia gratulor: en habes virum dignum te atque avo ſuo Maſiniſſa." Igitur rex, ubi ea, quæ famâ acceperat, ex literis imperatoris ita eſſe cognovit, quum virtute tum gratia viri permotus, flexit animum ſuum, et Jugurtham beneficiis vincere aggreſſus eſt: ſtatimque eum adoptavit et teſtamento pariter cum filiis heredem inſtituit. Sed ipſe paucos poſt annos, morbo atque ætate confectus, quum ſibi finem vitæ adeſſe intellegeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempſale filiis, dicitur hujuſcemodi verba cum Jugurtha habuiſſe.

X.

PARVUM ego te, Jugurtha, amiſſo patre, ſine ſpe, ſine opibus, in meum regnum accepi, exiſtumans, non minus me tibi, quam liberis, ſi genuiſſem, ob beneficia carum fore. Neque ea res falſum me habuit. Nam ut alia magna et egregia tua facta omittam, noviſſume rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoraviſti, tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amiciſſumos

feciſti: in Hiſpania nomen familiæ renovatum eſt: poſtremo, quod difficillumum inter mortalis eſt, gloria invidiam viciſti. Nunc, quoniam mihi natura finem vitæ facit, per hanc dextram, per regni fidem moneo obteſtorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres ſunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quam ſanguine conjunctos retinere. Non exercitus neque theſauri præſidia regni ſunt, verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide parantur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, ſi tuis hoſtis fueris? Equidem ego regnum vobis trado firmum ſi boni eritis; ſin mali, imbecillum. Nam concordia parvæ res creſcunt, diſcordia maxumæ dilabuntur. Ceterum ante hos te, Jugurtha, qui ætate et ſapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior eſt, etiam ſi accipit injuriam, tamen, quia plus poteſt, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempſal, colite, obſervate talem hunc virum, imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos ſumpſiſſe videar, quam genuiſſe."

XI.

AD ea Jugurtha, tametſi regem ficta locutum intellegebat, et ipſe longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne reſpondit. Micipſa paucis poſt diebus moritur. Poſtquam illi more regio juſta magnifice

fecerant, reguli in unum convenerunt, ut inter ſe de cunctis negotiis diſceptarent. Sed Hiempſal, qui minumus ex illis erat, natura ferox, et jam antea ignobilitatem Jugurthæ, quia materno genere impar erat, deſpiciens, dextra Adherbalem aſſedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Deinde tamen, ut ætati concederet, fatigatus a fratre, vix in alteram partem tranſductus eſt. Ibi quum multa de adminiſtrando imperio diſſererent, Jugurtha inter alias res jacit: oportere quinquennii conſulta et decreta omnia reſcindi, nam per ea tempora confectum annis Micipſam parum animo valuiſſe. Tum idem Hiempſal placere ſibi reſpondit; nam ipſum illum tribus proxumis annis adoptione in regnum perveniſſe: quod verbum in pectus Jugurthæ altius, quam quiſquam ratus erat, deſcendit. Itaque ex eo tempore, ira et metu anxius, moliri, parare, atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempſal per dolum caperetur. Quæ ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox; ſtatuit quovis modo inceptum perficere.

XII.

PRIMO conventu, quem ab regulis factum ſupra memoravi, propter diſſenſionem placuerat dividi theſauros, fineſque imperii ſingulis conſtitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, ſed maturius ad pecuniam diſtribuendam. Reguli interea in loca propinqua theſauris alius alio conceſſere. Sed Hiempſal in oppido Thirmida

forte ejus domo utebatur, qui, proxumus lictor Jugurthæ, carus acceptusque ei semper fuerat. Quem ille, casu ministrum oblatum, promissis onerat impellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret; (nam veræ ad Hiempsalem referebantur:) ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit; atque, ut doctus erat, noctu Jugurthæ milites introducit. Qui postquam in ædis irrupere, diversi regem quærere: dormientes alios, alios occursantes interficere: scrutari loca abdita; clausa effringere: strepitu et tumultu omnia miscere: quum interim Hiempsal reperitur occultans se in tugurio mulieris ancillæ, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidæ caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII.

CETERUM fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur. Adherbalem omnesque, qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit. In duas partes discedunt Numidæ: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maxumas potest copias armat: urbes partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit: omni Numidiæ imperare parat. At Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris et fortunis suis; tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi

res ad certamen venit, victus ex prælio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patratis conſiliis, poſtquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus ſuum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque adverſus iram ejus uſquam, niſi in avaritia nobilitatis et pecunia ſua ſpem habere. Itaque paucis diebus cum argento et auro multo legatos Romam mittit, quîs præcipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant: deinde novos acquirant: poſtremo, quæcumque poſſint, largiundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere et ex præcepto regis hoſpitibus aliiſque, quorum ea tempeſtate in ſenatu auctoritas pollebat, magna munere miſere, tanta commutatio inceſſit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret, quorum pars ſpe, alii præmio inducti, ſingulos ex Senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in eum conſuleretur. Igitur, ubi legati ſatis confidunt, die conſtituto, Senatus utriſque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

XIV.

PATRES conſcripti, Micipſa, pater meus, moriens mihi præcepit, uti regni Numidiæ tantummodo procurationem exiſtumarem meam, ceterum jus et imperium ejus penes vos eſſe; ſimul eniterer, domi militiæque quam maxumo uſui eſſe populo Romano; vos mihi cognatorum, vos affinium loco ducerem: ſi ita feciſſem, in voſtra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum.

Quæ quum præcepta parentis mei agitarem, Jugurtha, homo omnium, quos terra ſuſtinet, ſceleratiſſumus, contempto imperio voſtro, Maſiniſſæ me nepotem, etiam ab ſtirpe ſocium atque amicum populi Romani, regno fortuniſque omnibus expulit. Atque ego, Patres conſcripti, quoniam eo miſeriarum venturus eram, vellem, potius ob mea, quam ob majorum meorum beneficia, poſſe a vobis auxilium petere; ac maxume deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem; ſecundum ea, ſi deſideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per ſe ipſa probitas eſt, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret: ad vos confugi, Patres conſcripti, quibus, quod mihi miſerrumum eſt, cogor prius oneri, quam uſui, eſſe. Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti ſunt, aut in ſuis dubiis rebus ſocietatem voſtram appetiverunt; familia noſtra cum populo Romano bello Carthaginienſi amicitiam inſtituit; quo tempore magis fides ejus, quam fortuna, petenda erat. Quorum progeniem vos, Patres conſcripti, nolite pati me, nepotem Maſiniſſæ, fruſtra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil cauſſæ haberem præter miſerandam fortunam, quod, paullo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus ærumnis, inops, alienas opes exſpecto: tamen erat majeſtatis Romani populi, prohibere injuriam, neque pati, cujuſquam regnum per ſcelus creſcere. Verum ego his finibus ejectus ſum, quos majoribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avus meus una vobiſcum expulere Syphacem et Carthaginienſes.

Voſtra beneficia mihi erepta ſunt, Patres conſcripti; vos in mea injuria deſpecti eſtis. Eheu me miſerum! Huccine, Micipſa pater, beneficia tua evaſere, uti, quem tu parem cum liberis tuis regnique participem feciſti, is potiſſumum ſtirpis tuæ exſtinctor ſit? Numquam ergo familia noſtra quieta erit? ſemperne in ſanguine, ferro, fuga verſabimur? Dum Carthaginienſes incolumes fuere, jure omnia ſæva patiebamur: hoſtes ab latere, vos amici procul, ſpes omnis in armis erat. Poſtquam illa peſtis in Africa ejecta eſt, læti pacem agitabamus: quippe quîs hoſtis nullus erat, niſi forte quem vos juſſiſſetis. Ecce autem ex improviſo Jugurtha, intoleranda audacia, ſcelere atque ſuperbia ſeſe efferens, fratre meo atque eodem propinquo ſuo interfecto, primum regnum ejus ſceleris ſui prædam fecit; poſt, ubi me iiſdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum exſpectantem, in imperio voſtro, ſicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miſeriis, effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno, eſſem. Ego ſic exiſtumabam, Patres conſcripti, uti prædicantem audiveram patrem meum: qui voſtram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem ſuſcipere; ceterum ex omnibus maxume tutos eſſe. Quod in familia noſtra fuit, præſtitit, uti in omnibus bellis adeſſet vobis; nos uti per otium tuti ſimus, in manu veſtra eſt, Patres conſcripti. Pater nos duos fratres reliquit: tertium, Jugurtham, beneficiis ſuis ratus eſt nobis conjunctum fore. Alter eorum necatus eſt, alterius ipſe ego manus impias vix effugi. Quid agam? aut quo

potiſſumum infelix accedam? Generis præſidia omnia exſtincta ſunt; pater, uti neceſſe erat, naturæ conceſſit; fratri, quem minume decuit, propinquus per ſcelus vitam eripuit; affines, amicos, propinquos ceteros meos alium alia clades oppreſſit: capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars beſtiis objecti ſunt; pauci, quibus relicta eſt anima, clauſi in tenebris, cum mœrore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quæ aut amiſi, aut ex neceſſariis adverſa facta ſunt, incolumia manerent, tamen, ſi quid ex improviſo accidiſſet, vos implorarem, Patres conſcripti, quibus magnitudine imperii, jus et injurias omnis curæ eſſe decet. Nunc vero, exſul patria, domo, ſolus, atque omnium honeſtarum rerum egens, quo accedam, aut quos appellem? Nationeſne an reges, qui omnes familiæ noſtræ ob voſtram amicitiam infeſti ſunt? An quoquam mihi adire licet, ubi non majorum meorum hoſtilia monumenta plurima ſint? aut quiſquam noſtri miſereri poteſt, qui aliquando vobis hoſtis fuit? Poſtremo Maſiniſſa nos ita inſtituit, Patres conſcripti, ne quem coleremus, niſi populum Romanum; ne ſocietates, ne fœdera nova acciperemus: abunde magna præſidia nobis in voſtra amicitia fore: ſi huic imperio fortuna mutaretur, una occidendum nobis eſſe. Virtute ac diis volentibus magni et opulenti eſtis; omnia ſecunda et obedientia ſunt; quo facilius ſociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthæ, parum cognita, tranſverſos agat; quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos ſingulos, ne quid de

abſente, incognita cauſſa, ſtatuatis: fingere me verba et fugam ſimulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cujus impio facinore in has miſerias projectus ſum, eadem hæc ſimulantem videam: et aliquando aut apud vos, aut apud Deos immortalis rerum humanarum cura oriatur: ne illi, qui nunc ſceleribus ſuis ferox atque præclarus eſt, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem noſtrum, fratris mei necis, mearumque miſeriarum gravis pœnas reddet. Jam jam, frater animo meo cariſſume, quamquam tibi immaturo, et unde minume decuit, vita erepta eſt, tamen lætandum magis, quam dolendum puto caſum tuum; non enim regnum, ſed fugam, exilium, egeſtatem et omnis has, quæ me premunt, ærumnas cum anima ſimul amiſiſti. At ego infelix, in tanta mala præcipitatus ex patrio regno, rerum humanarum ſpectaculum præbeo: incertus quid agam; tuaſne injurias perſequar, ipſe auxilii egens; an regno conſulam, cujus vitæ neciſque poteſtas ex alienis opibus pendet. Utinam emori fortunis meis honeſtus exitus eſſet, ne vivere contemptus viderer, ſi, defeſſus malis, injuriæ conceſſiſſem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet ſine dedecore: Patres conſcripti, per vos, per liberos atque parentes veſtros, per majeſtatem populi Romani, ſubvenite mihi miſero: ite obviam injuriæ; nolite pati regnum Numidiæ, quod voſtrum eſt, per ſcelus et ſanguinem familiæ noſtræ tabeſcere."

XV.

POSTQUAM rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ, largitione magis, quam cauſſa freti, paucis reſpondent: " Hiempſalem ob ſævitiam ſuam ab Numidis interfectum: Adherbalem, ultro bellum inferentem, poſtquam ſuperatus ſit, queri, quod injuriam facere nequiviſſet. Jugurtham ab Senatu petere, ne ſe alium putarent, ac Numantinæ cognitus eſſet, neu verba inimici ante facta ſua ponerent." Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus ſtatim conſulitur: fautores legatorum, præterea magna pars gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthæ virtutem laudibus extollere; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno ſcelere et flagitio, ſua quaſi pro gloria nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et æquum divitiis carius erat, ſubveniundum Adherbali et Hiempſalis mortem ſevere vindicandam cenſebant; ſed ex omnibus maxume Æmilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factioſus, avidus potentiæ, honoris, divitiarum: ceterum vitia ſua callide occultans. Is poſtquam videt regis largitionem famoſam impudentemque, veritus, quod in tali re ſolet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a conſueta lubidine continuit.

XVI.

VICIT tamen in Senatu pars illa, quæ vero pretium aut gratiam anteferebat. Decretum ſit, uti decem legati regnum, quod Micipſa obtinuerat, inter Jugurtham et Adherbalem dividerent. Cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in Senatu potens; quia conſul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha tametſi Romæ in inimicis habuerat, tamen accuratiſſime accepit; dando et pollicendo multa perfecit, uti famæ, fidei, poſtremo omnibus ſuis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via aggreſſus, pleroſque capit: paucis carior fides, quam pecunia, fuit. In diviſione, quæ pars Numidiæ Mauritaniam attingit, agro viriſque opulentior, Jugurthæ traditur: illam alteram, ſpecie quam uſu potiorem, quæ portuoſior et ædificiis magis exornata erat, Adherbal poſſedit.

XVII.

RES poſtulare videtur, Africæ ſitum paucis exponere, et eas gentes, quibuſcum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quæ loca et nationes ob calorem aut aſperitatem, item ſolitudines, minus frequentata ſunt, de iis haud facile compertum narraverim: cetera quam pauciſſumis abſolvam. In diviſione orbis terræ plerique in parte

tertia Africam poſuere: pauci, tantummodo Aſiam et Europam eſſe, ſed Africam in Europa. Ea fines habet ab Occidente fretum noſtri maris et Oceani, ab ortu ſolis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolæ appellant. Mare ſævum, importuoſum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arboribus infecundus: cœlo terraque penuria aquarum. Genus hominum ſalubri corpore: velox, patiens laborum: pleroſque senectus diſſolvit, niſi qui ferro aut beſtiis interiere: nam morbus haud ſæpe quemquam ſuperat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique poſtea acceſſerint, aut quomodo inter ſe permixti ſint; quamquam ab ea fama, quæ pleroſque obtinet, diverſum eſt; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempſalis dicebantur, interpretatum nobis eſt, utique rem ſeſe habere cultores ejus terræ putant, quam pauciſſumis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII.

AFRICAM initio habuere Gætuli et Libyes, aſperi incultique; quîs cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus neque lege aut imperio cujuſquam regebantur: vagi, palantes, qua nox coegerat, ſedes habebant. Sed poſtquam in Hiſpania Hercules, ſicuti Afri putant, interiit; exercitus ejus, compoſitus ex variis gentibus, amiſſo duce ac paſſim multis ſibi quiſque imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero

Medi, Perſæ et Armenii, navibus in Africam tranſvecti, proxumos noſtro mari locos occupavere. Sed Perſæ intra Oceanum magis; hique alveos navium inverſos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hiſpanis emundi aut mutandi copia erat; mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gætulos ſecum miſcuere; et quia ſæpe, tentantes agros, alia deinde atque alia loca petiverant, ſemet ipſi Numidas appellavere. Ceterum adhuc ædificia Numidarum agreſtium, quæ mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus tecta, quaſi navium carinæ ſunt. Medi autem et Armenii acceſſere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant; Gætuli ſub ſole magis, haud procul ab ardoribus) hique mature oppida habuere; nam, freto diviſi ab Hiſpania, mutare res inter ſe inſtituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros pro Medis appellantes. Sed res Perſarum brevi adolevit: ac poſtea Numidæ nomine, propter multitudinem a parentibus digreſſi, poſſedere ea loca, quæ proxuma Carthaginem Numidia appellatur. Deinde utrique, alteris freti, finitumos armis aut metu ſub imperium ſuum coegere, nomen gloriamque ſibi addidere; magis hi, qui ad noſtrum mare proceſſerant, quia Libyes, quam Gætuli, minus bellicoſi. Denique Africæ pars inferior pleraque ab Numidis poſſeſſa eſt: victi omnes in gentem nomenque imperantium conceſſere.

XIX.

POSTEA Phœnices, alii multitudinis domi minuendæ gratia, pars imperii cupidine, ſollicitata plebe et aliis novarum rerum avidius, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliaſque urbes in ora maritima condidere: hæque, brevi multum auctæ, pars originibus ſuis præſidio, aliæ decori fuere. Nam de Carthagine ſilere melius puto, quam parum dicere: quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Ægyptum ab Africa dividit, ſecundo mari prima Cyrene eſt, colonia Theræon, ac deinceps duæ Syrtes, interque eas Leptis: deinde aræ Philænon, quem locum Ægyptum verſus finem habuere imperii Carthaginienſes: poſt aliæ Punicæ urbes. Cetera loca uſque ad Mauritaniam Numidæ tenent: proxume Hiſpaniam Mauri ſunt: ſuper Numidiam Gætulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: poſt eos Æthiopas eſſe: dein loca exuſta ſolis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida et fines Carthaginienſium, quos noviſſume habuerant, populus Romanus per magiſtratus adminiſtrabat: Gætulorum magna pars et Numidæ uſque ad flumen Mulucham ſub Jugurtha erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, præter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad neceſſitudinem rei ſatis dictum.

XX.

POSTQUAM, diviſo regno, legati Africa deceſſere, et Jugurtha contra timorem animi præmia ſceleris adeptum ſeſe videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia eſſe, ſimul et illorum pollicitationibus accenſus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipſe acer, bellicoſus; at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improviſo fines ejus cum magna manu invadit; multos mortales cum pecore atque alia præda capit, ædificia incendit, pleraque loca hoſtiliter cum equitatu accedit, deinde cum omni multitudine in regnum ſuum convertit, exiſtumans, Adherbalem dolore permotum injurias ſuas manu vindicaturum, eamque rem belli cauſſam fore. At ille, quod neque ſe parem armis exiſtumabat et amicitia populi Romani magis, quam Numidis, fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis queſtum miſit. Qui tametſi contumelioſa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum ſumere, quia tentatum antea ſecus ceſſerat. Neque eo magis cupido Jugurthæ minuebatur: quippe qui totum ejus regnum animo jam invaſerat. Itaque non, uti antea, cum prædatoria manu, ſed magno exercitu comparato bellum gerere cœpit, et aperte totius Numidiæ imperium petere. Ceterum, qua pergebat,

urbes, agros vaſtare, prædas agere; ſuis animum, hoſtibus terrorem augere.

XXI.

ADHERBAL ubi intellegit, eo proceſſum, uti regnum aut relinquendum eſſet aut armis retinendum, neceſſario copias parat et Jugurthæ obvius procedit. Interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum utriuſque exercitus conſedit; et, quia diei extremum erat, prælium non inceptum. Sed ubi plerumque noctis proceſſit, obſcuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, ſigno dato, caſtra hoſtium invadunt; ſemiſomnos partim, alios arma ſumentes fugant funduntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit; et ni multitudo togatorum fuiſſet, quæ Numidas inſequente mœnibus prohibuit, uno die inter duos reges cœptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumſedit, vineis turribuſque et machinis omnium generum expugnare aggreditur; maxume feſtinans, tempus legatorum antecapere, quos ante prælium factum, ab Adherbale Romam miſſos audiverat. Sed poſtquam Senatus de bello eorum accepit, tres adoleſcentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, Senatus populique Romani verbis nuncient: “Velle et cenſere, eos ab armis diſcedere: de controverſiis ſuis jure potius, quam bello, diſceptare: ita ſeque illiſque dignum eſſe.”

XXII.

LEGATI in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romæ, dum proficiſci parant, de prælio facto et oppugnatione Cirtæ audiebatur; ſed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha accepta oratione reſpondit: "Sibi neque majus quidquam neque carius auctoritate Senati eſſe; ab adoleſcentia ita ſe eniſum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non malitia, P. Scipioni, ſummo viro, placuiſſe: ob eaſdem artes ab Micipſa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum eſſe. Ceterum quo plura bene atque ſtrenue feciſſet, eo animum ſuum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitæ ſuæ inſidiatum; quod ubi comperiſſet, ſceleri ejus obviam iſſe. Populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, ſi ab jure gentium ſeſe prohibuerit: poſtremo de omnibus rebus legatos Romam brevi miſſurum." Ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII.

JUGURTHA ubi eos Africa deceſſiſſe ratus eſt, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare poteſt; vallo atque foſſa mœnia circumdat, turris exſtruit eaſque præſidiis firmat: præterea dies noctesque aut per vim aut dolis tentare; defenſoribus mœnium præmia modo, modo formidinem oſtentare; ſuos hortando ad virtutem

arrigere: prorſus intentus cuncta parare. Adherbal, ubi intellegit, omnis ſuas fortunas in extremo ſitas, hoſtem infeſtum, auxilii ſpem nullam, penuria rerum neceſſariarum bellum trahi non poſſe; ex his, qui una Cirtam profugerant, duos maxume impigros delegit, eos multa pollicendo ac miſerando caſum ſuum confirmat, uti per hoſtium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

XXIV.

NUMIDÆ paucis diebus juſſa efficiunt; literæ Adherbalis in Senatu recitatæ, quarum ſententia hæc fuit:

"Non mea culpa ſæpe ad vos oratum mitto, Patres conſcripti; ſed vis Jugurthæ ſubigit, quem tanta lubido exſtinguendi me invaſit, uti neque vos neque deos immortalis in animo habeat; ſanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum jam menſem, ſocius et amicus populi Romani, armis obſeſſus teneor: neque mihi Micipſæ patris mei beneficia neque voſtra decreta auxiliantur: ferro an fame acrius urgear, incertus ſum. Plura de Jugurtha ſcribere dehortatur me fortuna mea: et jam antea expertus ſum, parum fidei miſeris eſſe: niſi tamen intellego, illum ſupra quam ego ſum petere, neque ſimul amicitiam voſtram et regnum meum ſperare. Utrum gravius exiſtumet, nemini occultum eſt. Nam initio occidit Hiempſalem fratrem meum: deinde patrio regno me expulit. Quæ ſane fuerint noſtræ injuriæ; nihil

ad vos. Verum nunc regnum voſtrum armis tenet: me, quem vos imperatorem Numidis poſuiſtis, clauſum obſidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid eſt reliquum, niſi vis voſtra, quo moveri poſſit? Nam ego quidem vellem, et hæc, quæ ſcribo, et illa, quæ antea in Senatu queſtus ſum, vana forent potius, quam miſeria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus ſum, ut Jugurthæ ſcelerum oſtentui eſſem, non jam mortem neque ærumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiæ, quod voſtrum eſt, uti lubet, conſulite: me manibus impiis eripite, per majeſtatem imperii, per amicitiæ fidem, ſi ulla apud vos memoria remanet avi mei Maſiniſſæ."

XXV.

HIS literis recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum cenſerent, et quam primum Adherbali ſubveniundum: de Jugurtha interim uti conſuleretur, quoniam legatis non paruiſſet. Sed ab iiſdem illis regis fautoribus ſumma ope eniſum, ne tale decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in pleriſque negotiis ſolet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus uſi, in quis fuit M. Scaurus, de quo ſupra memoravimus, conſularis, et tum in Senatu princeps. Hi, quod in invidia res erat, ſimul et ab Numidis obſecrati, triduo navim aſcendere: deinde brevi Uticam appulſi, literas ad Jugurtham mittunt: "quam ociſſume ad provinciam

accedat; ſeque ad eum ab ſenatu miſſos." Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiverat, contra inceptum ſuum veniſſe: primo commotus, metu atque lubidine diverſus agitabatur. Timebat iram Senati, ni paruiſſet legatis: porro animus cupidine cæcus ad inceptum ſcelus rapiebatur. Vicit tamen in avido ingenio pravum conſilium. Igitur, exercitu circumdato, ſumma vi Cirtam irrumpere nititur, maxume ſperans, diducta manu hoſtium, aut vi aut dolis ſeſe caſum victoriæ inventurum. Quod ubi ſecus procedit, neque, quod intenderat, efficere poteſt, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametſi Senati verbis graves minæ nunciabantur, quod ab oppugnatione non deſiſteret; multa tamen oratione conſumpta, fruſtra legati diſceſſere.

XXVI.

EA poſtquam Cirtæ audita ſunt, Italici, quorum virtute mœnia defenſabantur, confiſi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos ſeſe fore, Adherbali ſuadent, uti ſeque et oppidum Jugurthæ tradat; tantum ab eo vitam paciſcatur; de ceteris Senatui curæ fore. At ille, tametſi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur, tamen, quia penes eoſdem, ſi adverſaretur, cogendi poteſtas erat, ita, uti cenſuerant Italici, deditionem facit.

Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiſcue, uti quiſque armatus obvius fuerat, interfecit.

XXVII.

QUOD poſtquam Romæ cognitum eſt, et res in Senatu agitari cœpta, iidem illi miniſtri regis interpellando, ac ſæpe gratia, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis deſignatus, vir acer et infeſtus potentiæ nobilitatis, populum Romanum edocuiſſet, id agi, uti per paucos factioſos Jugurthæ ſcelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis conſultationibus dilapſa foret; tanta vis gratiæ atque pecuniæ regis erat. Sed ubi Senatus delicti conſcientia populum timet, lege Sempronia provinciæ futuris Conſulibus, Numidia atque Italia decretæ: Conſules declarati P. Scipio Naſica, L. Beſtia Calpurnius; Numidia Calpurnio, Scipioni Italia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam portaretur, ſcribitur: ſtipendium aliaque, quæ bello uſui forent, decernuntur.

XXVIII.

AT Jugurtha, contra ſpem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia venum ire, in animo hæſerat; filium et cum eo duos familiares ad Senatum legatos mittit: hiſque, uti illis, quos Hiempſale interfecto

miſerat, præcepit, omnes mortales pecunia aggrediantur. Qui poſtquam Romam adventabant, Senatus a Beſtia conſultus eſt, placeretne legatos Jugurthæ recipi mœnibus; iique decrevere: ni regnum ipſumque deditum veniſſent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. Conſul Numidis ex Senati decreto nunciari jubet. Ita infectis rebus illi domum diſcedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat ſibi homines nobilis, factioſos, quorum auctoritate, quæ deliquiſſet, munita fore ſperabat: in quîs fuit Scaurus, cujus de natura et habitu ſupra memoravimus. Nam in Conſule noſtro multæ bonæque artes animi et corporis erant, quas omnes avaritia præpediebat; patiens laborum, acri ingenio, ſatis providens, belli haud ignarus, firmiſſumus contra pericula et inſidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam tranſvectæ. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingreſſus eſt, multoſque mortalis et urbes aliquot pugnando cepit.

XXIX.

SED ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod adminiſtrabat, aſperitatem oſtendere cœpit: animus, æger avaritia, facile converſus eſt. Ceterum ſocius et adminiſter omnium conſiliorum adſumitur Scaurus: qui tametſi a principio, pleriſque ex factione ejus corruptis, acerrume regem impugnaverat, tamen magnitudine pecuniæ a bono honeſtoque in pravum abſtractus eſt. Sed

Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese interim aliquid Romæ pretio aut gratia effecturum: postea vero quam participem negotii Scaurum accepit, in maxumam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterum interea fidei caussa mittitur a Consule Sextius Quæstor in oppidum Jugurthæ Vagam: cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat: quoniam deditionis mora induciæ agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit; ac pauca, præsenti consilio, locutus de invidia facti sui, atque uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam sententiis exquisitis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere Quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX.

POSTQUAM res in Africa gestas, quoque modo actæ forent, fama divolgavit; Romæ per omnis locos et conventus de facto Consulis agitari: apud plebem gravis invidia: Patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum Consulis subverterent, parum constabat. Ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiæ ferebatur, a vero bonoque impediebat. At

C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiæ nobilitatis ſupra diximus, inter dubitationem et moras Senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem ſuam defererent: multa ſuperba et crudelia facinora nobilitatis oſtendere; prorſus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempeſtate Romæ Memmii facundia clara pollenſque fuit, decere exiſtumavi, unam ex tam multis orationem ejus perſcribere: ac potiſſumum ea dicam, quæ in concione poſt reditum Beſtiæ hujuſcemodi verbis diſſeruit:

XXXI.

MULTA me dehortantur a vobis, Quirites, ni ſtudium reipublicæ omnia ſuperet: opes factionis, voſtra patientia, jus nullum; ac maxume, quod innocentiæ plus periculi, quam honoris, eſt. Nam illa quidem piget dicere, his annis XX quam ludibrio fueritis ſuperbiæ paucorum; quam fœde quamque inulti perierint voſtri defenſores; ut vobis animus ab ignavia atque ſocordia corruptus ſit: qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exſurgitis, atque etiam nunc timetis eos, quibus vos decet terrori eſſe. Sed quamquam hæc talia ſunt, tamen obviam ire factionis potentiæ animus ſubigit. Certe ego libertatem, quæ mihi a parente meo tradita eſt, experiar: verum, id fruſtra an ob rem faciam, in voſtra manu ſitum eſt, Quirites. Neque ego vos hortor, quod ſæpe majores voſtri fecere, uti contra injurias armati eatis.

Nihil vi, nihil ſeceſſione opus eſt: neceſſe eſt, ſuomet ipſi more præcipites eant. Occiſo Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quæſtiones graves habitæ ſunt. Poſt C. Gracchi et M. Fulvii cædem item voſtri ordinis multi mortales in carcere necati ſunt: utriuſque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed ſane fuerit regni paratio, plebi ſua reſtituere; quicquid ſine ſanguine civium ulciſci nequitur, jure factum ſit. Superioribus annis taciti indignabamini, ærarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eoſdem et ſummam gloriam et maxumas divitias eſſe: tamen hæc talia facinora impune ſuſcepiſſe, parum habuere. Itaque poſtremo leges, majeſtas voſtra, divina et humana omnia hoſtibus tradita ſunt. Neque eos, qui ea fecere, pudet aut pœnitet: ſed incedunt per ora voſtra magnifice, ſacerdotia et conſulatus, pars triumphos ſuos oſtentates; perinde quaſi ea honori, non prædæ, habeant. Servi ære parati imperia injuſta dominorum non perferunt: vos, Quirites, in imperio nati, æquo animo ſervitutem toleratis. At qui ſunt hi, qui rempublicam occupavere? Homines ſceleratiſſumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentiſſumi, et iidem ſuperbiſſumi; quibus fides, decus, pietas, poſtremo honeſta atque inhoneſta omnia quæſtui ſunt. Pars eorum occidiſſe tribunos plebis, alii quæſtiones injuſtas, plerique cædem in vos feciſſe, pro munimento habent. Ita quam quiſque peſſume fecit, tam maxume tutus eſt; metum a ſcelere ſuo ad ignaviam voſtram tranſtulere: quos omnis eadem

cupere, eadem odiſſe, eadem metuere in unum coegit; ſed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio eſt. Quod ſi tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accenſi ſunt; profecto neque reſpublica, ſicuti nunc, vaſtaretur; et beneficia voſtra penes optumos, non audaciſſumos, forent. Majores voſtri, parandi juris et majeſtatis conſtituendæ gratia, bis per ſeceſſionem armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepiſtis, nonne ſumma ope nitemini? atque eo vehementius, quo majus dedecus eſt, parta amittere, quam omnino non paraviſſe. Dicet aliquis: quid igitur cenſes? Vindicandum in eos, qui hoſti prodidere rempublicam: non manu neque vi; quod magis vos feciſſe, quam illis accidiſſe, indignum eſt; verum quæſtionibus et indicio ipſius Jugurthæ. Qui ſi dediticius eſt, profecto juſſis voſtris obediens erit: ſin ea contemnit, ſcilicet exiſtumabitis, qualis illa pax aut deditio ſit, ex qua ad Jugurtham ſcelerum impunitas, ad paucos potentes maxumæ divitiæ, at in rempublicam damna atque dedecora pervenerint; niſi forte nondum etiam vos dominationis eorum ſatietas tenet, et illa, quam hæc, tempora magis placent, quum regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella atque paces, poſtremo divina et humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc eſt, populus Romanus, invicti ab hoſtibus, imperatores omnium gentium, ſatis habebatis, animam retinere; nam ſervitutem quidem quis voſtrum recuſare audebat? Atqui ego, tametſi viro flagitioſiſſumum exiſtumo, impune injuriam accepiſſe, tamen, vos hominibus

ſceleratiſſumis ignoſcere, quoniam cives ſunt, æquo animo paterer, ni miſericordia in perniciem caſura eſſet. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum eſt, impune male feciſſe, niſi deinde faciundi licentia eripitur: et vobis æterna ſollicitudo remanebit, quum intellegetis, aut ſerviundum eſſe, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiæ quæ ſpes eſt? Dominari illi volunt, vos liberi eſſe: facere illi injurias, vos prohibere: poſtremo ſociis voſtris veluti hoſtibus, hoſtibus pro ſociis utuntur. Poteſtne in tam diverſis mentibus pax aut amicitia eſſe? Quare moneo hortorque vos, ne tantum ſcelus impunitum omittatis. Non peculatus ærarii factus eſt, neque per vim ſociis ereptæ pecuniæ; quæ quamquam gravia ſunt, tamen conſuetudine jam pro nihilo habentur. Hoſti acerrumo prodita Senati auctoritas, proditum imperium voſtrum eſt: domi militiæque reſpublica venalis fuit. Quæ niſi quæſita erunt, ni vindicatum in noxios: quid erit reliquum, niſi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? Nam impune quælibet facere, id eſt regem eſſe. Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis voſtros perperam, quam recte feciſſe; ſed ne, ignoſcendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc in republica multo præſtat, beneficii, quam maleficii, immemorem eſſe. Bonus tantummodo ſegnior fit, ubi neglegas; at malus improbior. Ad hoc, ſi injuriæ non ſint, haud ſæpe auxilii egeas."

XXXII.

HÆC atque alia hujuſcemodi ſæpe dicendo, Memmius populo perſuadet, uti L. Caſſius, qui tum Prætor erat, ad Jugurtham mitteretur, eumque, interpoſita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniæ captæ arceſſebant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia relicti a Beſtia exercitui præerant, ſecuti morem imperatoris ſui, plurima et flagitioſiſſuma facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti elephantos Jugurthæ traderent; alii perfugas vendere; pars ex pacatis prædas agebant; tanta vis avaritiæ animos eorum, veluti tabes, invaſerat. At Caſſius perlata rogatione a C. Memmio, ac perculſa omni nobilitate, ad Jugurtham proficiſcitur, eique timido et ex conſcientia diffidenti rebus ſuis perſuadet, quoniam ſe populo Romano dediſſet, ne vim, quam miſericordiam ejus, experiri malit. Privatim præterea fidem ſuam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat; talis ea tempeſtate fama de Caſſio erat.

XXXIII.

IGITUR Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miſerabili cum Caſſio Romam venit: ac tametſi in ipſo magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut ſcelere cuncta

ea geſſerat, quæ ſupra diximus, C. tamen Bæbium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnes munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam regi infeſta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni ſocios ſceleris ſui aperiret, more majorum de hoſte ſupplicium ſumi; dignitati magis quam iræ conſulens, ſedare motus et animos eorum mollire; poſtremos confirmare, fidem publicam per ſeſe inviolatam fore. Poſt, ubi ſilentium cœpit, producto Jugurtha, verba facit: Romæ Numidiæque facinora ejus memorat; ſcelera in patrem fratreſque oſtendit: quibus juvantibus quibuſque miniſtris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifeſta magis ex illo habere: ſi verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam ſpem illi ſitam: ſin reticeat, non ſociis ſaluti fore, ſed ſe ſuaſque ſpes corrupturum.

XXXIV.

DEINDE, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha reſpondere juſſus eſt, C. Bæbius, tribunus plebis, quem pecunia correptum ſupra diximus, regem tacere jubet: ac tametſi multitudo, quæ in concione aderat, vehementer accenſa, terrebat eum clamore, vultu, ſæpe impetu atque aliis omnibus, quæ ira fieri amat: vicit tamen impudentia. Ita populus, ludibrio habitus, ex concione diſcedit: Jugurthæ Beſtiæque et ceteris, quos illa quæſtio exagitabat, animi augeſcunt.

XXXV.

ERAT ea tempeſtate Romæ Numida quidam, nomine Maſſiva, Guluſſæ filius, Maſiniſſæ nepos: qui, quia in diſſenſione regum Jugurthæ adverſus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, is qui proxumo anno poſt Beſtiam cum Q. Minucio Rufo conſulatum gerebat, perſuadet, quoniam ex ſtirpe Maſiniſſæ ſit, Jugurthamque ob ſcelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiæ ab Senatu petat. Avidus Conſul belli gerundi, moveri, quam ſeneſcere omnia malebat. Ipſi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quæ poſtquam Maſſiva agitare cœpit, neque Jugurthæ in amicis ſatis præſidii eſt, quod eorum alium conſcientia, alium mala fama et timor impediebat: Bomilcari, proxumo ac maxume fido ſibi, imperat, pretio, ſicuti multa confecerat, inſidiatores Maſſivæ paret, ac maxume occulte: ſin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exſequitur, et per homines talis negotii artifices itinera egreſſuſque ejus, poſtremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res poſtulabat, inſidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati erant, paullo inconſultius Maſſivam aggreditur: illum obtruncat; ſed ipſe deprehenſus, multis hortantibus et in primis Albino conſule, indicium profitetur. Fit reus magis ex æquo bonoque, quam ex jure gentium Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide

publica venerat. At Jugurtha, manifeftus tanti fceleris, non prius omifit contra verum niti, quam animum advertit, fupra gratiam atque pecuniam fuam, invidiam facti effe. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus confulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi fibi, fi de illo fupplicium fumtum foret. Et ipfe paucis diebus eodem profectus eft, juffus a Senatu Italia decedere. Sed poftquam Roma egreffus eft, fertur, fæpe eo tacitus refpiciens, poftremo dixiffe: "urbem venalem et mature perituram, fi emptorem invenerit."

XXXVI.

INTERIM Albinus, renovato bello, commeatum, ftipendium, aliaque, quæ militibus ufui forent, maturat in Africam portare; ac ftatim ipfe profectus eft, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. At contra Jugurtha trahere omnia, et alias deinde alias moræ cauffas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum fimulare: inftanti cedere, et paullo poft, ne fui diffiderent, inftare: ita belli modo, modo pacis mora, Confulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum confilii regis exiftumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum focordia magis quam dolo crederent. Sed poftquam, dilapfo

tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in caſtris pro Prætore relicto, Romam deceſſit.

XXXVII.

EA tempeſtate Romæ ſeditionibus tribuniciis atrociter reſpublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, reſiſtentibus collegis, continuare magiſtratum nitebantur: quæ diſſenſio totius anni comitia impediebat. Ea mora in ſpem adductus Aulus, quem pro Prætore in caſtris relictum ſupra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniæ capiundæ, milites menſe Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magniſque itineribus, hieme aſpera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis theſauri erant. Quod quamquam et ſævitia temporis, et opportunitate loci neque capi neque obſideri poterat (nam circum murum, ſitum in prærupti montis extremo, planities limoſa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen aut ſimulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine cæcus ob theſauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, aliaque, quæ incepto uſui forent, properare.

XXXVIII.

AT Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, ſubdolus ejus augere amentiam: miſſitare ſupplicantis legatos: ipſe, quaſi vitabundus, per ſaltuoſa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum ſpe

pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur; ita delicta occultiora fore. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim, uti transfugerent, corrumpere; alii signo dato locum uti desererent. Quæ postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere alii, alii sese abdere; pars territos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium, cœlum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremo, fugere an manere tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus transiere ad regem: et centurio primipili tertiæ legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri fœda fuga, plerique abjectis armis, proxumum collem occupavere: nox atque præda castrorum hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame ferroque clausum tenet, tamen se, humanarum rerum memorem, si secum fœdus faceret, incolumes omnis sub jugum missurum: præterea, uti diebus decem Numidia decederet. Quæ quamquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

XXXIX.

SED ubi ea Romæ comperta ſunt, metus atque mœror civitatem invaſere: pars dolere pro gloria imperii: pars, inſolita rerum bellicarum, timere libertati: Aulo omnes infeſti, ac maxume, qui bello ſæpe præclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, ſalutem quæſiverat. Ob ea Conſul Albinus, ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, Senatum de fœdere conſulebat, et tamen interim exercitui ſupplementum ſcribere, ab ſociis et nomine Latino auxilia accerſere, denique modis omnibus feſtinare. Senatus, ita uti par fuerat, decernit, ſuo atque populi injuſſu nullum potuiſſe fœdus fieri. Conſul, impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, ſecum portaret, paucis diebus in Africam proficiſcitur; nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Poſtquam eo venit: quamquam perſequi Jugurtham et mederi fraternæ invidiæ animus ardebat, cognitis militibus, quos præter fugam, ſoluto imperio, licentia atque laſcivia corruperat, ex copia rerum ſtatuit ſibi nihil agitandum.

XL.

INTEREA Romæ C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quæreretur in eos, quorum conſilio Jugurtha Senati decreta neglexiſſet, quique ab eo in legationibus aut imperiis

pecunias accepissent, qui elephantos, quique persugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi, partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur: occulte per amicos, ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile est memoratu, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit: magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicæ; tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ supra docuimus, inter lætitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, quum ex Mamilii rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercitata aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis. Ut sæpe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI.

CETERUM mos partium popularium et Senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romæ ortus est, otio atque abundantia earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et Senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant: neque gloriæ neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis

in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus deceſſit, ſcilicet ea, quæ ſecundæ res amant, laſcivia atque ſuperbia inceſſere. Ita, quod in adverſis rebus optaverant, otium, poſtquam adepti ſunt, aſperius acerbiuſque fuit. Namque cœpere nobilitas dignitatem in dominationem, plebes libertatem in lubidinem vertere: ſibi quiſque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abſtracta ſunt, reſpublica, quæ media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat: plebis vis, ſoluta atque in multitudine diſperſa, minus poterat: paucorum arbitrio belli domique reſpublica agitabatur: penes eoſdem ærarium, provinciæ, magiſtratus, gloriæ triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea parentes aut parvi liberi militum, uti quiſque potentiori confinis erat, ſedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia ſine modo modeſtiaque invadere; polluere et vaſtare omnia; nihil penſi neque ſancti habere, quoad ſemet ipſa præcipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti ſunt, qui veram gloriam injuſtæ potentiæ anteponerent, moveri civitas et diſſenſio civilis, quaſi permixtio terræ, oriri cœpit.

XLII.

NAM poſtquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum ſcelera patefacere cœpere: nobilitas noxia atque eo perculſa, modo per ſocios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos ſpes ſocietatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat: et primo Tiberium, dein paucos poſt annos eadem ingredientem Caium, tribunum pleb. alterum, alterum triumvirum coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et ſane Gracchis, cupidine victoriæ, haud ſatis moderatus animus fuit. Sed bono vinci ſatius eſt, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine ſua uſa, multos mortalis ferro aut fuga exſtinxit, pluſque in reliquum ſibi timoris, quam potentiæ, addidit. Quæ res plerumque magnas civitates peſſum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulciſci volunt. Sed de ſtudiis partium et omnis civitatis moribus ſi ſingulatim aut pro magnitudine parem diſſerere, tempus quam res maturius me deſeret. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII.

POST Auli fœdus exercitufque noftri fœdam fugam Q. Metellus et M. Silanus, Confules defignati, provincias inter fe partiverant: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quamquam adverfo populi partibus, fama tamen æquabili et inviolata. Is ubi primum magiftratum ingreffus eft, alia omnia fibi cum collega communia ratus, ad bellum, quod gefturus erat, animum intendit. Igitur, diffidens veteri exercitui, milites fcribere, præfidia undique accerfere: arma, tela, equos, et cetera inftrumenta militiæ parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia, quæ in bello vario et multarum rerum egenti ufui effe folent. Ceterum ad ea patranda, Senatus auctoritate, focii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittere, poftremo omnis civitas fummo ftudio adnitebatur. Itaque, ex fententia omnibus rebus paratis compofitifque, in Numidiam proficifcitur, magna fpe civium, quum propter bonas artes, tum maxume, quod adverfum divitias invictum animum gerebat, et avaritia magiftratuum ante id tempus in Numidia noftræ opes contufæ, hoftiumque auctæ erant.

XLIV.

SED ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini Proconſulis iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promtior, prædator ex ſociis, et ipſe præda hoſtium, ſine imperio et modeſtia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus ſollicitudinis, quam ex copia militum auxilii aut ſpei bonæ accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et æſtivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exſpectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum attingere, quam majorum diſciplina milites laborare coegiſſet. Nam Albinus, Auli fratris exercituſque clade perculſus, poſtquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis æſtivorum in imperio fuit, plerumque milites ſtativis caſtris habebat, niſi quum odos aut pabuli egeſtas locum mutare ſubegerat. Sed neque muniebantur ea, neque more militari vigiliæ deducebantur; uti cuique lubebat, ab ſignis aberat. Lixæ permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vaſtare, villas expugnare, pecoris et manicipiorum prædas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio et aliis talibus: præterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: poſtremo, quæcumque dici aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

XLV.

SED in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hoſtilibus, magnum et ſapientem virum fuiſſe comperior, tanta temperantia inter ambitionem ſævitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviæ ſuſtuliſſe: ne quiſquam in caſtris panem aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixæ exercitum ſequerentur; ne miles gregarius in caſtris neve in agmine ſervum aut jumentum haberet; ceteris arcte modum ſtatuiſſe. Præterea tranſverſis itineribus cotidie caſtra movere, juxta ac ſi hoſtes adeſſent, vallo atque foſſa munire, vigilias crebras ponere, et eas ipſe cum legatis circumire: item in agmine in primis modo, modo in poſtremis, ſæpe in medio adeſſe, ne quiſquam ordine egrederetur; uti cum ſignis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI.

INTEREA Jugurtha, ubi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit, ſimul de innocentia ejus certior Roma factus, diffidere ſuis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus eſt. Igitur legatos ad conſulem cum ſuppliciis mittit, qui tantummodo ipſi liberiſque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat, genus Numi-

darum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum eſſe. Itaque legatos alium ab alio diverſos aggreditur; ac paullatim tentando, poſtquam opportunos ſibi cognovit, multa pollicendo perſuadet, uti Jugurtham maxume vivum, ſin id parum procedat, necatum ſibi traderent: ceterum palam, quæ ex voluntate forent, regi nunciare jubet. Deinde ipſe paucis diebus, intento atque infeſto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoreſque in agris erant: ex oppidis et mapalibus præfecti regis obviam procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, poſtremo omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus iccirco minus, ſed pariter ac ſi hoſtes adeſſent, munito agmine incedere, late explorare, omnia illa deditionis ſigna oſtentui credere, et inſidiis locum tentare. Itaque ipſe cum expeditis cohortibus, item funditorum et ſagittariorum delecta manu apud primos erat; in poſtremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et præfectis cohortium diſpertiverat, uti cum his permixti velites, quocumque accederent, equitatus hoſtium propulſarent. Nam in Jugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiæ erat, ut, abſens an præſens, pacem an bellum gerens, perniciosior eſſet, in incerto haberetur.

XLVII.

ERAT haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc Consul, simul tentandi gratia, et, si paterentur, opportunitate loci, præsidium imposuit; præterea imperavit frumentum et alia, quæ bello usui forent, comportare: ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatum juvaturum exercitum, et jam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare; præter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, Consul illectos ad proditionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII.

JUGURTHA ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac suis se artibus tentari animadvertit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrumum erat; urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quam maxumas

poteſt copias omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiæ, quam Adherbal in diviſione poſſederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia paſſuum viginti, tractu pari, vaſtus ab natura et humano cultu. Sed ex eo medio quaſi collis oriebatur, in immenſum pertingens, veſtitus oleaſtro ac myrtetis aliiſque generibus arborum, quæ humi arido atque arenoſo gignuntur. Media autem planities deſerta penuriâ aquæ, præter flumini propinqua loca: ea, conſita arbuſtis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX.

IGITUR in eo colle quem, tranſverſo itinere porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata ſuorum acie, conſedit: elephantis et parti copiarum pedeſtrium Bomilcarem præfecit, eumque edocet, quæ ageret: ipſe propior montem cum omni equitatu et peditibus delectis ſuos collocat: dein ſingulas turmas et manipulos circumiens monet atque obteſtatur, uti, memores priſtinæ virtutis et victoriæ, ſeſe regnumque ſuum ab Romanorum avaritia defendant: cum his certamen fore, quos antea victos ſub jugum miſerint: ducem illis, non animum, mutatum: quæ ab imperatore decuerint, omnia ſuis proviſa; locum ſuperiorem, ut prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum confererent; proinde parati intentique eſſent, ſigno dato Romanos invadere: illum diem aut omnes

labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum ærumnarum initium fore. Ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii ſui et eum ipſum aliis oſtentare: poſtremo, pro cujuſque ingenio, pollicendo, minitando, obteſtando, alium alio modo excitare: quum interim Metellus, ignarus hoſtium, monte degrediens cum exercitu conſpicatur: primo dubius, quidnam inſolita facies oſtenderet; (nam inter virgulta equi Numidæque conſederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen, quidnam eſſet, incerti, quum natura loci, tum dolo ipſi atque ſigna militaria obſcurati;) dein, brevi cognitis inſidiis, paulliſper agmen conſtituit. Ibi, commutatis ordinibus, in dextro latere, quod proxumum hoſtes erat, triplicibus ſubſidiis aciem inſtruxit: inter manipulos funditores et ſagittarios diſpertit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, ſicuti inſtruxerat, tranſverſis principiis in planum deducit.

L.

SED ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvertit, veritus, ex anni tempore et inopia aquæ, ne ſiti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum præmiſit ad flumen, uti locum caſtris antecaperet; exiſtumans, hoſtes crebro impetu et tranſverſis præliis iter ſuum remoraturos, et quoniam armis diffiderent, laſſitudinem et ſitim militum

tentaturos. Deinde ipſe pro re atque loco, ſicuti monte deſcenderat, paullatim procedere: Marium poſt principia habere: ipſe cum ſiniſtræ alæ equitibus eſſe, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos ſuos prætergreſſum videt, præſidio quaſi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus deſcenderat, ne forte cedentibus adverſariis receptui, ac poſt munimento foret; deinde repente ſigno dato hoſtes invadit. Numidæ alii poſtremos cædere; pars a ſiniſtra ac dextra tentare; infenſi adeſſe, inſtare atque omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hoſtibus fuerant, ludificati incerto prælio, ipſi modo eminus ſauciabantur, neque contra feriundi aut manum conſerendi copia erat: ante jam docti ab Jugurtha equites, ubi Romanorum turma inſequi cœperat, non confertim neque in unum ſeſe recipiebant, ſed alius alio quam maxume diverſi. Ita, numero priores, ſi ab perſequendo hoſtes deterrere nequiverant, disjectos ab tergo aut lateribus circumveniebant: ſin opportunior fugæ collis, quam campi, fuerat, ea vero conſueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; noſtros aſperitas et inſolentia loci retinebat.

LI.

CETERUM facies totius negotii varia, incerta, fœda atque miſerabilis: diſperſi a ſuis pars cedere, alii inſequi; neque ſigna neque ordines obſervare; ubi quemque periculum ceperat, ibi reſiſtere ac propulſare; arma, tela, equi, viri, hoſtes atque cives permixti; nihil conſilio neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum diei proceſſerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et æſtu languidis, Metellus ubi videt Numidas minus inſtare, paullatim milites in unum conducit, ordines reſtituit et cohortes legionarias quatuor adverſum pedites hoſtium collocat: eorum magna pars ſuperioribus locis feſſa conſederat. Simul orare et hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hoſtes fugientes vincere: neque illis caſtra eſſe, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia ſita. Sed nec Jugurtha quidem interea quietus erat; circumire, hortari, renovare prælium, et ipſe cum delectis tentare omnia: ſubvenire ſuis, hoſtibus dubiis inſtare: quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII.

EO modo inter ſe duo imperatores, ſummi viri, certabant: ipſi pares, ceterum opibus diſparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus adverſus: Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque ſibi perfugium eſſe, neque ab hoſte copiam pugnandi fieri, et jam diei veſper erat; adverſo colle, ſicuti præceptum fuerat, evadunt. Amiſſo loco, Numidæ fuſi fugatique, pauci interiere; pleroſque velocitas et regio hoſtibus ignara tutata ſunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedeſtrium præfectum ab Jugurtha ſupra diximus, ubi eum Rutilius prætergreſſus eſt, paullatim ſuos in æquum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo præmiſſus erat, feſtinans pergit, quietus, uti res poſtulabat, aciem exornat: neque remittit, quid ubique hoſtis ageret, explorare. Poſtquam Rutilium conſediſſe jam et animo vacuum accepit, ſimulque ex Jugurthæ prælio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus ſuis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arcte ſtatuerat, quo hoſtium itineri obſiceret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii caſtra procedit.

LIII.

ROMANI ex improviſo pulveris vim magnam animadvertunt; nam proſpectum ager arbuſtis conſitus prohibebat. Et primo rati, humum aridam vento agitari: poſt ubi æquabilem manere et, ſicuti acies movebatur, magis magiſque appropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro caſtris, ſicuti imperabatur, conſiſtunt. Deinde, ubi propius ventum eſt, utrimque magno clamore concurritur. Numidæ, tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, poſtquam eos impeditos ramis arborum atque ita disjectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac plerique, abjectis armis, collis aut noctis, quæ jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quattuor capti, reliqui omnes, quadraginta numero, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere caſtrorum et prælio feſſi lætique erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, inſtructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi neque remiſſi patiebatur. Ac primo obſcura nocte, poſtquam haud procul inter ſe erant, ſtrepitu, velut hoſtes adventare, alteri apud alteros formidinem ſimul et tumultum facere: et pæne imprudentia admiſſum facinus miſerabile, ni utrimque præmiſſi equites rem exploraviſſent. Igitur pro metu repente gaudium exortum; milites alius alium læti appellant, acta edocent atque audiunt; ſua quiſque fortia facta ad cœlum fert. Quippe res humanæ ita

ſeſe habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; adverſæ res etiam bonos detrectant.

LIV.

METELLUS, in iiſdem caſtris quatriduo moratus, ſaucios cum cura reficit, meritos in præliis more militiæ donat, univerſos in concione laudat atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quæ levia ſunt, parem animum gerant: pro victoria ſatis jam pugnatum, reliquos labores pro præda fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agitaret, cum paucifne eſſet, an exercitum haberet, uti ſeſe victus gereret, exploratum miſit. At ille ſeſe in loca ſaltuoſa et natura munita receperat, ibique cogebat exercitum, numero hominum ampliorem, ſed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli, cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod præter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem ſequitur; quo cujuſque animus fert, eo diſcedunt: neque id flagitium militiæ ducitur: ita ſe mores habent. Igitur Metellus, ubi videt etiam tum regis animum ferocem eſſe; bellum renovari, quod, niſi ex illius lubidine, geri non poſſet; præterea iniquum certamen ſibi cum hoſtibus; minore detrimento illos vinci, quam ſuos vincere: ſtatuit, non præliis neque in acie, ſed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiæ loca opulentiſſima pergit, agros vaſtat, multa caſtella et oppida, temere munita aut ſine præſidio, capit incenditque,

puberes interfici jubet, alia omnia militum esse prædam. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quæ usui forent, affatim præbita: ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multo magis, quam prælium male pugnatum ab suis, regem terrebant; quippe, cui spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optumum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur; nocturnis et aviis itineribus ignoratus, Romanos palantes repente aggreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit; et Numidæ, priusquam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos collis discedunt.

LV.

INTERIM Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more majorum gereret; in adverso loco victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham magnificum ex Auli socordia, spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. Itaque Senatus ob ea feliciter acta diis immortalibus supplicia decernere: civitas, trepida antea, et sollicita de belli eventu, læta agere: de Metello fama præclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret: me-

miniſſe, poſt gloriam invidiam ſequi. Ita quo clarior, eo magis anxius erat: neque poſt inſidias Jugurthæ effuſo exercitu prædari: ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præſidium agitabant: exercitus partem ipſe, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam præda, ager vaſtabatur. Duobus locis, haud longe inter ſe, caſtra faciebant. Ubi vi opus erat, cuncti aderant: ceterum, quo fuga atque formido latius creſceret, diverſi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis ſequi: tempus aut locum pugnæ quærere; qua venturum hoſtem audierat, pabulum et aquarum fontes, quorum penuria erat, corrumpere: modo ſe Metello, interdum Mario oſtendere; poſtremos in agmine tentare, ac ſtatim in colles regredi; rurſus aliis, poſt aliis minitari: neque prælium facere, neque otium pati; tantummodo hoſtem ab incepto retinere.

LVI.

ROMANUS imperator ubi ſe dolis fatigari videt, neque ab hoſte copiam pugnandi fieri, urbem magnam, et in ea parte, qua ſita erat, arcem regni, nomine Zamam, ſtatuit oppugnare; ratus, id quod negotium poſcebat, Jugurtham laborantibus ſuis auxilio venturum, ibique prælium fore. At ille, quæ parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit. Oppidanos hortatur, mœnia defendant, additis auxilio perfugis; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmiſſumum erat. Præ-

terea pollicetur, in tempore ſemet cum exercitu adfore. Ita compoſitis rebus, in loca quam maxume occulta diſcedit, ac poſt paullo cognoſcit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam miſſum: quod oppidum primum omnium poſt malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: ſimul magna voce Siccenſes hortatur, uti cohortes ab tergo circumveniant: fortunam illis præclari facinoris caſum dare; ſi id fecerint, poſtea ſeſe in regno, illos in libertate ſine metu ætatem acturos. Ac ni Marius ſigna inferre atque evadere oppido properaviſſet, profecto cuncti aut magna pars Siccenſium fidem mutaviſſent; tanta mobilitate ſeſe Numidæ agunt. Sed milites Jugurthini, paulliſper ab rege ſuſtentati, poſtquam majore vi hoſtes urgent, paucis amiſſis, profugi diſcedunt.

LVII.

MARIUS ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo ſitum, magis opere, quam natura, munitum erat, nullius idoneæ rei egens, armis viriſque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit; legatis imperat, ubi quiſque curaret. Deinde, ſigno dato, undique ſimul clamor ingens oritur, neque ea res Numidas terret; infenſi intentique ſine tumultu manent: prœlium incipitur. Romani, pro ingenio quiſque, pars eminus glande aut lapidibus

pugnare, alii ſuccedere, ac murum modo ſuffodere, modo ſcalis aggredi: cupere prælium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos ſaxa volvere, ſudes, pila, præterea pice ſulphure et tædam mixtam ardentia mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manſerant, timor animi ſatis muniverat; nam pleroſque jacula, tormentis aut manu emiſſa, volnerabant; parique periculo, ſed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII.

DUM apud Zamam ſic certatur, Jugurtha ex improviſo caſtra hoſtium cum magna manu invadit: remiſſis, qui in præſidio erant, et omnia magis, quam prælium, exſpectantibus, portam irrumpit. At noſtri, repentino metu perculſi, ſibi quiſque pro moribus conſulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati aut occiſi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere, paullo, quam alii, editiorem, neque inde maxuma vi depelli quiverunt: ſed tela eminus miſſa remittere: pauci in pluribus minus fruſtrati: ſin Numidæ propius acceſſiſſent, ibi vero virtutem oſtendere et eos maxuma vi cædere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrume rem gereret, clamorem hoſtilem ab tergo accepit: deinde, converſo equo, animadvertit, fugam ad ſe verſum fieri: quæ res indicabat, populares eſſe. Igitur equitatum omnem ad

caſtra propere mittit, ac ſtatim C. Marium cum cohortibus ſociorum; eumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obſecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hoſtes inultos abire ſinat. Ille brevi mandata efficit: at Jugurtha, munimento caſtrorum impeditus, quum alii ſuper vallum præcipitarentur, alii in anguſtiis ipſi ſibi properantes officerent, multis amiſſis, in loca munita ſeſe recepit. Metellus, infecto negotio, poſtquam nox aderat, in caſtra cum exercitu revertitur.

LIX.

IGITUR poſtero die, priuſquam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro caſtris agitare jubet: portas et proxuma loca tribunis diſpertit: deinde ipſe pergit ad oppidum, atque, uti ſuperiore die, murum aggreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente noſtros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paulliſper territi perturbantur: reliqui cito ſubveniunt. Neque diutius Numidæ reſiſtere quiviſſent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congreſſu facerent, quibus illi freti, non, uti equeſtri prælio ſolet, ſequi, dein cedere; ſed adverſis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem, ita expeditis peditibus ſuis hoſtis pæne victos dare.

LX.

EODEM tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quiſque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti; neque alius in alio magis, quam in ſeſe, ſpem habere; pariterque oppidani agere, oppugnare aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros ſauciare, quam ſemet tegere; clamor permixtus hortatione, lætitia, gemitu: item ſtrepitus armorum ad cœlum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defenſabant, ubi hoſtes paullulum modo pugnam remiſerant, intenti prælium equeſtre proſpectabant; eos, uti quæque Jugurthæ res erant, lætos modo, modo pavidos animadverteres: ac, ſicuti audiri a ſuis aut cerni poſſent, monere alii, alii hortari, aut manu ſignificare, aut niti corporibus; huc et illuc, quaſi vitabundi aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum eſt (nam is in ea parte curabat), conſulto lenius agere ac diffidentiam rei ſimulare: pati Numidas ſine tumultu regis prælium viſere. Ita illis ſtudio ſuorum adſtrictis, repente magna vi murum aggreditur: et jam ſcalis egreſſi milites prope ſumma ceperant quum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Noſtri primo reſiſtere: deinde, ubi unæ atque alteræ ſcalæ comminutæ, qui ſuperſteterant, afflicti ſunt; ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus abeunt. Denique utrimque prælium nox diremit.

LXI.

METELLUS, poſtquam videt fruſtra inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, niſi ex inſidiis aut ſuo loco, pugnam facere, et jam æſtatem exactam eſſe, ab Zama diſcedit, et in his urbibus, quæ ad ſe defecerant, ſatiſque munitæ loco aut mœnibus erant, præſidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam, quæ proxuma eſt Numidiæ, hiemandi gratia collocat. Neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriæ concedit: ſed, quoniam armis bellum parum procedebat, inſidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurtha fuerat et inde vadibus datis clam de Maſſivæ nece judicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur; ac primo efficit, uti ad ſe colloquendi gratia occultus veniat: deinde fide data, ſi Jugurtham vivum aut necatum ſibi tradidiſſet, fore, ut illi Senatus impunitatem et ſua omnia concederet, facile Numidæ perſuadet, quum ingenio infido, tum metuenti, ne, ſi pax cum Romanis fieret, ipſe per conditiones ad ſupplicium traderetur.

LXII.

IS, ubi primum opportunum fuit, Jugurtham anxium ac miſerantem fortuna ſuas accedit; monet atque lacrumans obteſtatur, uti aliquando ſibi liberiſque et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus præliis ſeſe victos, agrum vaſtatum, multos mortalis captos, occiſos, regni opes comminutas eſſe: ſatis ſaepe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveat, ne, illo cunctante, Numidæ ſibi conſulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Jugurtham imperata facturum dicerent, ac ſine ulla pactione ſeſe regnumque ſuum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos Senatorii ordinis ex hibernis accerſiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, conſilium habet. Ita more majorum, ex conſilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantulum. Quæ poſtquam ſine mora facta ſunt, jubet omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, uti juſſum erat, adducti: pauci, quum primum deditio cœpit, ad regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis viriſque et pecunia ſpoliatus eſt, quum ipſe ad imperandum Tiſidium vocaretur, rurſus coœpit flectere animum ſuum et ex mala conſcientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem conſumptis, quum modo,

tædio rerum adverſarum, omnia bello potiora duceret, interdum ſecum ipſe reputaret, quam gravis caſus in ſervitium ex regno foret; multis magniſque præſidiis nequidquam perditis, de integro bellum ſumit. Et Romæ Senatus, de provinciis conſultus, Numidiam Metello decreverat.

LXIII.

PER idem tempus Uticæ forte C. Mario, per hoſtias diis ſupplicanti, magna atque mirabilia portendi haruſpex dixerat: proinde, quæ animo agitabat, fretus diis ageret; fortunam quam ſæpiſſume experiretur; cuncta proſpere eventura. At illum jam antea conſulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, præter vetuſtatem familiæ, alia omnia abunde erant: induſtria, probitas, militiæ magna ſcientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is natus et per omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum ætas militiæ patiens fuit, ſtipendiis faciundis, non Græca facundia neque urbanis munditiis, ſeſe exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo, ubi primum tribunatum militarem a populo petit, pleriſque faciem ejus ignorantibus, facile notus, per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magiſtratu alium poſt alium ſibi peperit; ſemperque in poteſtatibus eo modo agitabat, ut ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is, ad id locorum talis vir (nam poſtea ambitione præceps datus eſt),

conſulatum appetere non audebat. Etiam tum alios magiſtratus plebes, conſulatum nobilitas inter ſe per manus tradebat. Novus nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quaſi pollutus haberetur.

LXIV.

IGITUR ubi Marius haruſpicis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia miſſionem rogat: cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis ſuperabant, tamen inerant contemptor animus et ſuperbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum, commotus inſolita re, mirari ejus conſilium, et quaſi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu ſuper fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda eſſe: debere illi res ſuas ſatis placere; poſtremo caveret, id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur. Poſtquam hæc atque alia talia dixit, neque animus Marii flectitur, reſpondit, ubi primum potuiſſet per negotia publica, facturum ſeſe, quæ peteret. Ac poſtea ſæpius eadem poſtulanti fertur dixiſſe, "ne feſtinaret abire; ſatis mature illum cum filio ſuo conſulatum petiturum." Is eo tempore in contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti. Quæ res Marium quum pro honore, quem affectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, peſſumis conſultoribus, graſſari: neque facto ullo neque dicto abſtinere, quod modo ambitioſum foret: milites, quibus

in hibernis præerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminoſe ſimul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus ſi ſibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore conſulto bellum trahi, quod, homo inanis et regiæ ſuperbiæ, imperio nimis gauderet. Quæ omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil ſatis feſtinatur.

LXV.

ERAT præterea in exercitu noſtro Numida quidam, nomine Gauda, Maſtanabalis filius, Maſiniſſæ nepos; quem Micipſa teſtamento ſecundum heredem ſcripſerat, morbis confectus, et ob eam cauſſam mente paullum imminuta. Cui Metellus, petenti, more regum et ſellam juxta poneret, item poſtea cuſtodiæ cauſſa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges appellaviſſet; præſidium, quod contumelioſum foret, ſi equites Romani ſatellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum ſuo auxilio pœnas petat; hominem, ob morbos animo parum valido, ſecunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Maſiniſſæ nepotem eſſe: ſi Jugurtha captus aut occiſus foret, imperium Numidiæ ſine mora habiturum. Id

adeo mature poſſe evenire, ſi ipſe conſul ad id bellum miſſus foret. Itaque et illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipſe, pleroſque ſpes pacis impellit, uti Romam ad ſuos neceſſarios aſpere in Metellum de bello ſcribant, Marium imperatorem poſcant. Sic a multis illi mortalibus honeſtiſſuma ſuffragatione conſulatus petebatur; ſimul ea tempeſtate plebes, nobilitate fuſa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI.

INTERIM Jugurtha, poſtquam, omiſſa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, feſtinare, cogere exercitum: civitates, quæ ab ſe defecerant, formidine aut oſtentando præmia affectare: communire ſuos locos, arma, tela, alia, quæ ſpe pacis amiſerat, reficere aut commercari: ſervitia Romanorum allicere, et eos ipſos, qui in præſidiis erant, pecunia tentare: prorſus nihil intactum neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vagenſes, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, præſidium impoſuerat, fatigati regis ſuppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter ſe conjurant: nam volgus, uti plerumque ſolet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, ſeditioſum atque diſcordioſum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adverſum: dein, compoſitis inter ſe rebus, in diem tertium conſtituunt; quod is, feſtus celebratuſque per omnem Africam, ludum et laſciviam magis, quam

formidinem, oſtentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunoſque militaris et ipſum præfectum oppidi, T. Turpilium Silanum, alius alium domos ſuas invitant: eos omnis, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: poſtea milites palantis, inermes, quippe in tali die, ac ſine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii ſtudio talium rerum incitati: quis, acta conſiliumque ignorantibus, tumultus ipſe et res novæ ſatis placebant.

LXVII.

ROMANI milites, perculſi improviſo metu, incerti ignarique, quid potiſſumum facerent, trepidare; ad arcem oppidi, ubi ſigna et ſcuta erant, præſidium hoſtium; portæ, ante clauſæ, fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis ædificiorum ſaxa et alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortiſſumis infirmiſſumo generi reſiſti poſſe: juxta boni malique, ſtrenui et imbecilles multi obtruncati. In ea tanta aſperitate, ſæviſſumis Numidis in oppido undique clauſo, Turpilius præfectus, unus ex omnibus Italicis, profugit intactus. Id miſericordiane hoſpitis, an pactione, an caſu ita evenerit, parum comperimus; niſi, quia illi in tanto malo turpis vita integrâ famâ potior fuit, improbus inteſtabiliſque videtur.

LXVIII.

METELLUS, poſtquam de rebus Vagæ actis comperit, paulliſper mœſtus e conſpectu abit: deinde, ubi ira et ægritudo permixta ſunt, cum maxuma cura ultum ire injurias feſtinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos poteſt, Numidas equites pariter cum occaſu ſolis expeditos educit: et poſtera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo ſuperioribus circumventam. Ibi milites, feſſos itineris magnitudine et jam abnuentis omnia, docet, opidum Vagam non amplius mille paſſuum abeſſe: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro civibus ſuis, viris fortiſſumis atque miſerrumis, pœnas caperent; præterea prædam benigne oſtentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artiſſume ire et ſigna occultare jubet.

LXIX.

VAGENSES ubi animadvertere, ad ſe verſum exercitum pergere: primo, uti res erat, Metellum eſſe rati, portas clauſere: deinde, ubi neque agros vaſtari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rurſum Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente ſigno dato, alii volgum effuſum oppido cædere, alii ad portas feſtinare, pars turris capere: ira atque ſpes prædæ amplius, quam laſſitudo, poſſe.

Ita Vagenſes biduum modo ex perfidia lætati: civitas magna atque opulens, cuncta pœnæ aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugiſſe ſupra oſtendimus, juſſus a Metello cauſſam dicere, poſtquam ſeſe parum expurgat, condemnatus verberatuſque capite pœnas ſolvit; nam is civis ex Latio erat.

LXX.

PER idem tempus Bomilcar, cujus impulſu Jugurtha deditionem, quam metu deſeruit, inceperat, ſuſpectus regi et ipſe eum ſuſpiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quærere; die noctuque fatigare animum. Denique omnia tentando, ſocium ſibi adjungit Nabdalſam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus ſuis: qui plerumque ſeorſum ab rege exercitum ductare et omnis res exſequi ſolitus erat, quæ Jugurthæ feſſo aut majoribus adſtricto ſuperaverant: ex quo illi gloria opeſque inventæ. Igitur utriuſque conſilio dies inſidiis ſtatuitur: cetera, uti res poſceret, ex tempore parari placuit. Nabdalſa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum juſſus habebat, ne ager, inultis hoſtibus, vaſtaretur. Is poſtquam, magnitudine facinoris perculſus, ad tempus non venit, metuſque rem impediebat; Bomilcar, ſimul cupidus incepta patrandi, et timore ſocii anxius, ne, omiſſo vetere conſilio, novum quæreret, literas ad eum per homines fidelis mittit, in quis mollitiem

ſocordiamque viri accuſare, teſtari deos, per quos juraviſſet; monere, ne præmia Metelli in peſtem converteret; Jugurthæ exitium adeſſe; ceterum ſuane an Metelli virtute periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo ſuo, præmia an cruciatum mallet.

LXXI.

SED quum hæ literæ allatæ, forte Nabdalſa, exercito corpore feſſus, in lecto quieſcebat; ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti ægrum animum ſolet, ſomnus cepit. Erat ei Numida quidam, negotiorum curator, fidus acceptuſque, et omnium conſiliorum, niſi noviſſumi, particeps. Qui poſtquam allatas literas audivit, ex conſuetudine ratus, opera aut ingenio ſuo opus eſſe, in tabernaculum introiit: dormiente illo epiſtolam, ſuper caput in pulvino temere poſitam, ſumit ac perlegit: dein propere, cognitis inſidiis, ad regem pergit. Nabdalſa, poſt paullo experrectus, ubi neque epiſtolam reperit, et rem omnem, uti acta erat, cognovit; primo indicem perſequi conatus; poſtquam id fruſtra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit; dicit, quæ ipſe paraviſſet facere, perfidia clientis ſui præventa: lacrumans obteſtatur per amicitiam perque ſua antea fideliter acta, ne ſuper tali ſcelere ſuſpectum ſeſe haberet.

LXXII.

AD ea rex, aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco, neque mortali cuiquam aut tempori satis credere: civis hostes juxta metuere: circumspectare omnia et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, sæpe contra decus regium, noctu requiescere: interdum, somno excitus, arreptis armis tumultum facere; ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII.

IGITUR Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum et offensum, sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, literis, quæ de Metello ac Mario missæ erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori fuerat, invidiæ esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium, quam bona aut mala sua moderabant. Præterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in

majus celebrare. Denique plebes ſic accenſa, uti opifices agreſteſque omnes, quorum res fideſque in manibus ſitæ erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et ſua neceſſaria poſt illius honorem ducerent. Ita, perculſa nobilitate, poſt multas tempeſtates novo homini conſulatus mandatur; et poſtea populus, a Tribuno plebis Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Jugurtha bellum gerere, frequens Marium juſſit. Sed Senatus paullo ante Metello Numidiam decreverat: ea res fruſtra fuit.

LXXIV.

EODEM tempore Jugurtha, amiſſis amicis, quorum pleroſque ipſe necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, quum neque bellum geri ſine adminiſtris poſſet, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculoſum duceret, varius incertuſque agitabat. Neque illi res, neque conſilium aut quiſquam hominum ſatis placebat: itinera præfectoſque in dies mutare: modo adverſum hoſtes, interdum in ſolitudines pergere: ſæpe in fuga, ac poſt paullo in armis ſpem habere: dubitare, virtuti an fidei popularium minus crederet; ita, quocumque intenderat, res adverſæ erant. Sed inter eas moras repente ſeſe Metellus cum exercitu oſtendit. Numidæ ab Jugurtha pro tempore parati inſtructique: dein prælium incipitur. Qua in parte rex pugnæ affuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri ejus milites primo congreſſu pulſi

fugatique. Romani ſignorum et armorum aliquanto numero hoſtium paucorum potiti: nam ferme Numidas in omnibus præliis magis pedes, quam arma, tutata ſunt.

LXXV.

EA fuga Jugurtha, impenſius modo rebus ſuis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in ſolitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique theſauri filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ poſtquam Metello comperta ſunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, ſpatio millium quinquaginta, loca arida atque vaſta eſſe cognoverat; tamen, ſpe patrandi belli, ſi ejus oppidi potitus foret, omnis aſperitates ſupervadere, ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia jumenta ſarcinis levari jubet, niſi frumento dierum decem: ceterum utres modo et alia aquæ idonea portari. Præterea conquirit ex agris quam plurimum poteſt domiti pecoris, eoque imponit vaſa cujuſque modi, ſed pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui ſe poſt regis fugam Metello dediderant, quam plurimum quiſque aquæ portaret; diem locumque, ubi præſto forent, prædicit. Ipſe ex flumine, quam proxumam oppido aquam eſſe ſupra diximus, jumenta onerat; eo modo inſtructus ad Thalam proficiſcitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis præceperat, et caſtra poſita munitaque ſunt; tanta repente cœlo miſſa vis aquæ

dicitur, ut ea modo exercitui ſatis ſuperque foret. Præterea commeatus ſpe amplior, quia Numidæ, ſicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis uſi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati, ſeſe diis immortalibus curæ eſſe. Deinde poſtero die, contra opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui ſe locorum aſperitate munitos crediderant, magna atque inſolita re perculſi, nihilo ſegnius bellum parare: idem noſtri facere.

LXXVI.

SED rex, nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipſam, ceteris imperitantem, induſtria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque poſtea in ullo loco amplius uno die aut una nocte moratus, ſimulabat, ſeſe negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare poſſe celeritate putabat; nam talia conſilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos prælio intentos, ſimul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo foſſaque mœnia circumvenit. Deinde jubet locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem jacere, et ſuper aggerem impoſitis turribus opus et adminiſtros tutari. Contra hæc oppidani feſtinare, parare: prorſus ab utriſque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore præliiſque fati-

gati, poſt dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: præda omnis a perfugis corrupta eſt. Ii poſtquam murum arietibus feriri reſque ſuas afflictas vident, aurum atque argentum et alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi, vino et epulis onerati, illaque, et domum, et ſemet igni corrumpunt; et, quas victi ab hoſtibus pœnas metuerant, eas ipſi volentes pependere.

LXXVII.

SED pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti præſidium præfectumque eo mitteret; Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factioſum, novis rebus ſtudere; adverſum quem neque imperia magiſtratuum neque leges valerent: ni id feſtinaret, in ſummo periculo ſuam ſalutem, et illorum ſocios fore. Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Beſtiam conſulem et poſtea Romam miſerant, amicitiam ſocietatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, ſemper boni fideleſque manſere, et cuncta a Beſtia, Albino, Metelloque imperata naviter fecerant. Itaque ab imperatore facile, quæ petebant, adepti. Miſſæ eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præfectus.

LXXVIII.

ID oppidum ab Sidoniis conditum eſt, quos accepimus, profugos ob diſcordias civilis, navibus in eos locos veniſſe: ceterum ſitum inter duas Syrtes, quibus nomen ex re inditum. Nam duo ſunt ſinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terræ præalta ſunt; cetera, uti fors tulit, alta, alia in tempeſtate vadoſa. Nam ubi mare magnum eſſe et ſævire ventis cœpit, limum arenamque et ſaxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis ſimul mutatur. Syrtes ab tractu nominatæ. Ejus civitatis lingua modo converſa connubio Numidarum: legum cultuſque pleraque Sidonica: quæ eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis ætatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vaſtique loci erant.

LXXIX.

SED quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginienſium memorare: eam rem nos locus admonuit. Qua tempeſtate Carthaginienſes pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenſes quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenoſus, una ſpecie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum diſcerneret: quæ res eos in magno diutur-

noque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, sæpe fusæ fugatæque, et alteri alteros aliquantum attriverant; veriti, ne mox victos victoresque defessos alius aggrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari, retinere. Nam ubi per loca æqualia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea, magna vi agitata, ora oculosque implere solet: ita prospectu impedito morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi pœnas metuunt; criminari, Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem: denique omnia malle, quam victi abire. Sed quum Pœni aliam conditionem, tantummodo æquam, peterent, Græci optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese quem in locum vellent, processuros. Philæni, conditione probata, seque vitamque suam reipublicæ condonavere; ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecravere; aliique illis domis honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX.

JUGURTHA poſtquam, amiſſa Thala, nihil ſatis firmum contra Metellum putat, per magnas ſolitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit, ac paullatim conſuefacit ordines habere, ſigna ſequi, imperium obſervare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et majoribus promiſſis ad ſtudium ſui perducit; quîs adjutoribus regem aggreſſus impellit, uti adverſum Romanos bellum ſuſcipiat. Id ea gratia facilius procliviuſque fuit, quod Bocchus initio hujuſce belli legatos Romam miſerat, fœdus et amicitiam petitum; quam rem, opportuniſſumam incepto bello, pauci impediverant, cæci avaritia, quîs omnia honeſta atque inhoneſta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthæ filia Bocchi nupſerat. Verum ea neceſſitudo apud Numidas Mauroſque levis ducitur, quia ſinguli, pro opibus quiſque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; ſed reges eo amplius. Ita animus multitudine diſtrahitur; nullam pro ſocia obtinet: pariter omnes viles ſunt.

LXXXI.

IGITUR in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos injustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse: eamdem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi: quîs omnia regna adversa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item Persen regem; post, uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Q. Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operæ pretium fore, aut, si Romanus auxilio suis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne, moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII.

IMPERATOR postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti sæpe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per literas certior fit, provinciam Numidiam

Mario datam; nam Conſulem factum, ante acceperat. Quibus rebus ſupra bonum atque honeſtum perculſus, neque lacrumas tenere, neque moderari linguam; vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in ſuperbiam vertebant; alii, bonum ingenium contumelia accenſum eſſe; multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur; nobis ſatis cognitum eſt, illum magis honore Marii, quam injuria ſua excruciatum; neque tam anxie laturum fuiſſe, ſi adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII.

IGITUR eo dolore impeditus, et quia ſtultitiæ videbatur alienam rem periculo ſuo curare, legatos ad Bocchum mittit, poſtulatum, ne ſine cauſſa hoſtis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam ſocietatis amicitiæque conjungendæ, quæ potior bello eſſet; quamquam opibus ſuis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum ſumi facile, ceterum ægerrume deſinere: non in ejuſdem poteſtate initium ejus et finem eſſe: incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint; proinde ſibi regnoque ſuo conſuleret, neu florentis res ſuas cum Jugurthæ perditis miſceret. Ad ea rex ſatis placide verba facit: ſeſe pacem cupere, ſed Jugurthæ fortunarum miſereri; ſi eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rurſus imperator contra poſtulata Bocchi

nuncios mittit; ille probare partim, alia abnuere. Eo modo, ſæpe ab utroque miſſis remiſſiſque nunciis, tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

LXXXIV.

AT Marius, ut ſupra diximus, cupientiſſuma plebe Conſul factus, poſtquam ei provinciam Numidiam populus juſſit, antea jam infeſtus nobilitati, tum vero multus atque ferox inſtare: ſingulos modo, modo univerſos lædere: dictitare, ſeſe conſulatum ex victis illis ſpolia cepiſſe; alia præterea magnifica pro ſe, et illis dolentia. Interim, quæ bello opus erant, prima habere: poſtulare legionibus ſupplementum, auxilia a populis et regibus ſociiſque accerſere: præterea ex Latio fortiſſumum quemque, pleroſque militiæ, paucos fama cognitos accire, et ambiundo cogere homines emeritis ſtipendiis ſecum proficiſci. Neque illi Senatus, quamquam adverſus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum ſupplementum etiam lætus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli uſum aut ſtudia volgi amiſſurus. Sed ea res fruſtra ſperata; tanta lubido cum Mario eundi pleroſque invaſerat. Seſe quiſque præda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia hujuſcemodi, animis trahebant; et eos non paullum oratione ſua Marius arrexerat. Nam poſtquam, omnibus, quæ poſtulaverat, decretis, milites ſcribere

volt, hortandi cauſſa, ſimul et nobilitatem, uti conſueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo diſſeruit:

LXXXV.

SCIO ego, Quirites, pleroſque non iiſdem artibus imperium a vobis petere, et, poſtquam adepti ſunt, gerere: primo induſtrios, ſupplices, modicos eſſe, deinde per ignaviam et ſuperbiam ætatem agere. Sed mihi contra videtur. Nam quo pluris eſt univerſa reſpublica, quam conſulatus aut prætura, eo majore cura illam adminiſtrari, quam hæc peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio voſtro negotii ſuſtineam. Bellum parare, ſimul et ærario parcere; cogere ad militiam eos, quos nolis offendere; domi foriſque omnia curare; et ea agere inter invidos, occurſantis, factioſos, opinione, Quirites, aſperius eſt. Ad hoc, alii ſi deliquere, vetus nobilitas, majorum fortia facta, cognatorum et affinium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præſidio adſunt: mihi ſpes omnes in memet ſitæ, quas neceſſe eſt et virtute et innocentia tutari; nam alia infirma ſunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me converſa eſſe: æquos bonoſque favere (quippe bene facta mea reipublicæ procedunt); nobilitatem locum invadendi quærere. Quo mihi acrius adnitendum eſt, uti neque vos capiamini et illi fruſtra ſint. Ita ad hoc ætatis a pueritia fui, ut omnis labores, pericula conſueta habeam.

Quæ ante voſtra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deſeram, non eſt conſilium, Quirites. Illis difficile eſt in poteſtatibus temperare, qui per ambitionem ſeſe probos ſimulavere: mihi, qui omnem ætatem in optumis artibus egi, benefacere jam ex conſuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha juſſiſtis; quam rem nobilitas ægerrume tulit. Quæſo, reputate cum animis voſtris, num id mutari melius ſit; ſi quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris proſapiæ ac multarum imaginum, et nullius ſtipendii: ſcilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, feſtinet, ſumat aliquem ex populo monitorem officii ſui. Ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare juſſiſtis, is ſibi imperatorem alium quærat. Atque ego ſcio, Quirites, qui, poſtquam Conſules facti ſunt, acta majorum et Græcorum militaria præcepta legere cœperint; præpoſteri homines. Nam gerere, quam fieri tempore poſterius, re atque uſu prius eſt. Comparate nunc, Quirites, me hominem novum cum illorum ſuperbia. Quæ illi audire et legere ſolent, eorum partim vidi, alia egomet geſſi: quæ illi literis, ea ego militando didici. Nunc vos exiſtumate, facta an dicta pluris ſint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis probra objectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium exiſtumo, ſed fortiſſumum quemque generoſiſſumum eſſe. Ac ſi jam ex patribus Albini aut Beſtiæ quæri poſſet, mene an illos ex ſe gigni maluerint, quid reſponſuros creditis,

nisi, sese liberos quam optumos voluisse? Quodsi jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honori meo; ergo invideant labori, innocentiæ, periculis etiam meis, quoniam per hæc illum cepi. Verum, homines corrupti superbia, ita ætatem agunt, quasi vostros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Næ illi falsi sunt, qui diversissumas res pariter expectant, ignaviæ voluptatem et præmia virtutis. Atque etiam, quum apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita illorum præclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: majorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona eorum neque mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum, id quod multo præclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse, quam acceptam corrupisse, melius est. Equidem ego non ignoro, si jam mihi respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maxumo vostro beneficio, quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere; ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi mei sententia, lædere nulla oratio potest; quippe vera, necesse est bene

prædicet; falſam vita moreſque mei ſuperant. Sed quoniam voſtra conſilia accuſantur, qui mihi ſummum honorem et maxumum negotium impoſuiſtis: etiam atque etiam reputate, num eorum pœnitendum ſit. Non poſſum fidei cauſſa imagines neque triumphos aut conſulatus majorum meorum oſtentare; at, ſi res poſtulet, haſtas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; præterea cicatrices adverſo corpore. Hæ ſunt meæ imagines, hæc mea nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, ſed quæ egomet plurumis meis laboribus et periculis quæſivi. Non ſunt compoſita mea verba; parvi id facio; ipſa ſe virtus ſatis oſtendit; illis artificio opus eſt, ut turpia facta oratione tegant. Neque literas Græcas didici: parum placebat eas diſcere, quippe quæ ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa, multo optuma reipublicæ, doctus ſum: hoſtem ferire; præſidia agitare; nihil metuere, niſi turpem famam; hiemem et æſtatem juxta pati: humi requieſcere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego præceptis milites hortabor: neque illos arcte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc eſt utile, hoc civile imperium. Namque, quum tute per mollitiem agas, exercitum ſupplicio cogere, id eſt dominum, non imperatorem eſſe. Hæc atque talia majores voſtri faciundo ſeque et rem publicam celebravere. Quîs nobilitas freta, ipſa diſſimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit, et omnis honores non ex merito, ſed quaſi debitos a vobis repetit. Ceterum homines ſuperbiſſumi procul errant. Ma-

jores eorum omnia, quæ licebat, illis reliquere, divitias, imagines memoriam ſui præclaram: virtutem non reliquere; neque poterant: ea ſola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt; quia parum ſcite convivium exorno, neque hiſtrionem ullum neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo; quæ mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo et ex aliis ſanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibuſque bonis oportere plus gloriæ, quam divitiarum eſſe; arma, non ſupellectilem, decori eſſe. Quin ergo, quod juvat, quod carum æſtumant, id ſemper faciant, ament, potent; ubi aduleſcentiam habuere, ibi ſenectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpiſſumæ parti corporis: ſudorem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora ſunt. Verum non eſt ita. Nam ubi ſe flagitiis dedecoravere, turpiſſumi viri bonorum præmia ereptum eunt. Ita injuſtiſſume luxuria et ignavia, peſſumæ artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt; reipublicæ innoxiæ cladi ſunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poſcebant, reſpondi, pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tutata ſunt, omnia removiſtis, avaritiam, imperitiam, ſuperbiam. Deinde exercitus ibi eſt locorum ſciens, ſed mehercule magis ſtrenuus, quam felix. Nam magna pars ejus avaritia aut temeritate ducum attrita eſt. Quamobrem vos, quibus militaris eſt

ætas, adnitimini mecum et capeſſite rempublicam: neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum ſuperbia metus ceperit. Egomet in agmine, in prælio, conſultor idem et ſocius periculi, vobiſcum adero; meque voſque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, diis juvantibus, omnia matura ſunt, victoria, præda, laus: quæ ſi dubia aut procul eſſent, tamen omnes bonos reipublicæ ſubvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus eſt: neque quiſquam parens liberis, uti æterni forent, optavit; magis, uti boni honeſtique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, ſi timidis virtutem verba adderent; nam ſtrenuis abunde dictum puto."

LXXXVI.

HUJUSCEMODI oratione habita, Marius poſtquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, ſtipendio, armis, aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum proficiſci jubet. Ipſe interea milites ſcribere, non more majorum neque ex claſſibus, ſed uti cujuſque lubido erat, capite cenſos pleroſque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem conſulis memorabant; quod ab eo genere celebratus auctuſque erat, et homini potentiam quærenti egentiſſumus quiſque opportuniſſumus, cui neque ſua curæ, quippe quæ nulla ſunt, et omnia cum pretio honeſta videntur. Igitur Marius, cum aliquanto majore numero, quam decretum erat, in Africam profectus,

paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato, nam Metellus conſpectum Marii fugerat, ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII.

SED Conſul, expletis legionibus cohortibuſque auxiliariis, in agrum fertilem et præda onuſtum proficiſcitur: omnia ibi capta militibus donat: dein caſtella et oppida natura et viris parum munita aggreditur: prælia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi milites ſine metu pugnæ adeſſe; videre, fugientes capi aut occidi; fortiſſumum quemque tutiſſumum: armis libertatem, patriam parenteſque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quæri. Sic brevi ſpatio novi votereſque coaluere, et virtus omnium æqualis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, diverſi in locos difficiles abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, ſperanti, mox effuſos hoſtes invadi poſſe; Romanos, ſicuti pleroſque, remoto metu, laxius licentiuſque futuros.

LXXXVIII.

METELLUS interea Romam profectus, contra ſpem ſuam lætiſſumis animis excipitur, plebi patribuſque, poſtquam invidia deceſſerat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenterque ſuorum et hoſtium res pariter

attendere; cognoſcere, quid boni utriſque aut contra eſſet; explorare itinera regum, conſilia et inſidias eorum antevenire: nihil apud ſe remiſſum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gætulos et Jugurtham, ex ſociis noſtris prædam agentes, ſæpe aggreſſus in itinere fuderat, ipſumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quæ poſtquam glorioſa modo, neque belli patrandi cognovit, ſtatuit urbes, quæ viris aut loco pro hoſtibus, et adverſum ſe opportuniſſumæ erant, ſingulas circumvenire: ita ratus, Jugurtham aut præſidiis nudatum iri, ſi ea pateretur, aut prælio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum ſæpe miſerat, velle populi Romani amicitiam; ne quid ab ſe hoſtile timeret. Id ſimulaveritne, quo improviſus gravior accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare ſolitus, parum exploratum eſt.

LXXXIX.

SED Conſul, uti ſtatuerat, oppida caſtellaque munita adire: partim vi, alia metu aut præmia oſtentando avertere ab hoſtibus. Ac primo mediocria gerebat, exiſtumans, Jugurtham ob ſuos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum procul abeſſe et aliis negotiis intentum accepit, majora et magis aſpera aggredi tempus viſum eſt. Erat inter ingentis ſolitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capſa; cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fideliſſumi habebantur: muniti adverſum hoſtis non mœnibus

modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum aſperitate. Nam, præter oppido propinqua, alia omnia vaſta, inculta, egentia aquæ, infeſta ſerpentibus: quorum vis, ſicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura ſerpentium, ipſa perniciosa, ſiti magis, quam alia re accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaſerat, quum propter uſum belli, tum quia res aſpera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud diſſimiliter ſitum munitumque, niſi quod apud Thalam non longè a mœnibus aliquot fontes erant; Capſenſes una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, quæ procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte et ferina carne veſcebantur, et neque ſalem neque alia gulæ irritamenta quærebant: cibus potuſque illis adverſum famem atque ſitim, non lubidini neque luxuriæ erat.

XC.

IGITUR Conſul, omnibus exploratis, (credo, diis fretus; nam contra tantas difficultates conſilio ſatis providere non poterat; quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidæ pabulo pecoris magis quam arvo ſtudent et, quodcumque natum fuerat, juſſu regis in loca munita contulerant; ager autem aridus et frugum vacuus ea tempeſtate; nam æſtatis extremum erat;) tamen pro rei copia ſatis providenter exornat: pecus omne, quod ſuperiori-

bus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi ſtipendium et commeatum locaverat, ire jubet, dicitque, ſe prædabundum poſt paucos dies eodem venturum. Sic incepto ſuo occultato, pergit ad flumen Tanam.

XCI.

CETERUM in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, æqualiter diſtribuerat; et ex coriis utres uti fierent, curabat; ſimul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quæ mox uſui forent; denique ſexto die, quum ad flumen ventum eſt, maxuma vis utrium effecta. Ibi caſtris levi munimento poſitis, milites cibum capere, atque, uti ſimul cum occaſu ſolis egrederentur, paratos eſſe jubet: omnibus ſarcinis abjectis, aqua modo ſeque et jumenta onerare. Dein, poſtquam tempus viſum, caſtris egreditur, noctemque totam itinere facto, conſedit; idem proxuma facit; dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumuloſum, ab Capſa non amplius duum millium intervallo: ibique, quam occultiſſume poteſt, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hoſtile metuentes, multi oppido egreſſi; repente omnem equitatum, et cum his velociſſumos pedites curſu tendere ad Capſam, et portas obſidere jubet; deinde ipſe intentus propere ſequi, neque milites prædari ſinere.

Quæ poſtquam oppidani cognovere, res trepidæ, metus ingens, malum improviſum, ad hoc pars civium extra mœnia in hoſtium poteſtate, coegere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incenſum: Numidæ puberes interfecti; alii omnes venumdati: præda militibus diviſa. Id facinus contra jus belli non avaritia neque ſcelere Conſulis admiſſum, ſed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum ante, neque beneficio neque metu coercitum.

XCII.

POSTQUAM tantam rem Marius ſine ullo ſuorum incommodo patravit, magnus et clarus antea, major atque clarior haberi cœpit. Omnia non bene conſulta modo, verum etiam caſu data in virtutem trahebantur; milites, modeſto imperio habiti, ſimul et locupletes, ad cœlum ferre; Numidæ magis, quam mortalem, timere; poſtremo omnes ſocii atque hoſtes credere, illi aut mentem divinam eſſe, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed Conſul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca repugnantibus Numidis capit; plura deſerta propter Capſenſium miſerias, igni corrumpit: luctu atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac pleriſque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eadem aſperitatate, qua Capſenſium, ceterum haud ſecus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthæ Bocchique regnum diſ-

jungebat, erat inter ceteram planitiem mons ſaxeus, mediocri caſtello ſatis patens, in immenſum editus, uno peranguſto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque conſulto, præceps. Quem locum Marius, quod ibi regis theſauri erant, ſumma vi capere intendit. Sed ea res forte, quam conſilio, melius geſta. Nam caſtello virorum atque armorum ſatis, magna vis frumenti, et fons aquæ; aggeribus turribuſque et aliis machinationibus locus importunus: iter caſtellanorum anguſtum admodum, utrimque præciſum. Vineæ cum ingenti periculo fruſtra agebantur; nam quum eæ paullum proceſſerant, igni aut lapidibus corrumpebantur: milites neque pro opere conſiſtere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas ſine periculo adminiſtrare: optumus quiſque cadere aut ſauciari; ceteris metus augeri.

XCIII.

AT Marius, multis diebus et laboribus conſumptis, anxius trahere cum animo ſuo, omitteretne inceptum, quoniam fruſtra erat, an fortunam opperiretur, qua ſæpe proſpere uſus fuerat. Quæ quum multos dies nocteſque æſtuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, caſtris aquatum egreſſus, haud procul ab latere caſtelli, quod adverſum præliantibus erat, animadvertit inter ſaxa repentes cochleas; quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, ſtudio legundi paullatim prope ad ſummum montis egreſſus eſt. Ubi poſtquam

ſolitudinem intellexit, more ingenî humani cupido difficilia faciundi animum advertit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter ſaxa, paullum modo prona; deinde flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cujus ramis modo, modo eminentibus ſaxis niſus Ligus, in caſtelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox uſui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti eſcenderat, ſed tentans omnia et circumſpiciens. Itaque Marium propere adit: acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipſe eſcenderat, caſtellum tentet: pollicetur ſe itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promiſſa ejus cognitum, ex præſentibus miſit: quorum uti cujuſque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Conſulis tamen animus paullulum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum, numero quinque quam velociſſumos delegit, et cum his, præſidio qui forent, quattuor centuriones, omniſque Liguri parere jubet, et ei negotio proxumum diem conſtituit.

XCIV.

SED ubi ex præcepto tempus viſum, paratis compoſitiſque omnibus, ad locum pergit. Ceterum illi, qui aſcenſuri erant, prædocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti proſpectus niſuſque per ſaxa facilius foret: ſuper terga gladii et ſcuta; verum ea Numidica, ex coriis, ponderis gratia, ſimul

et offenſa quo levius ſtreperent. Igitur prægrediens Ligus ſaxa, et ſi quæ vetuſtate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati milites facilius adſcenderent; interdum timidos inſolentia itineris levare manu: ubi paullo aſperior adſcenſus erat, ſingulos præ ſe inermis mittere; deinde ipſe cum illorum armis ſequi: quæ dubia niſu videbantur, potiſſumus tentare, ac ſæpius eâdem adſcendens deſcendenſque, dein ſtatim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in caſtellum perveniunt, deſertum ab ea parte; quod omnes, ſicuti aliis diebus, adverſum hoſtes aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites, et ipſe extra vineas egreſſus, teſtudine acta ſuccedere, et ſimul hoſtem tormentis ſagittariiſque et funditoribus eminus terrere. At Numidæ, ſæpe antea vineis Romanorum ſubverſis, item incenſis, non caſtelli mœnibus ſeſe tutabantur; ſed pro muro dies noctеſque agitare: maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus noſtris Jugurthæ ſervitium minari; ſecundis rebus feroces eſſe. Interim, omnibus Romanis hoſtibuſque prælio intentis, magna utrimque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro ſalute certantibus, repente a tergo ſigna canere: ac primo mulieres et pueri, qui viſum proceſſerant, fugere; deinde, uti quiſque muro proxumus erat, poſtremo cuncti armati inermeſque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani inſtare, fundere ac pleroſque tantummodo ſauciare: dein ſuper

occiſorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes murum petere, neque quemquam omnium præda morari. Sic forte correcta Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit.

XCV.

CETERUM dum ea res geritur, L. Sulla Quæſtor cum magno equitatu in caſtra venit: quos uti ex Latio et a ſociis cogeret exercitum, Romæ relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum viſum eſt, de natura cultuque ejus paucis dicere. Neque enim alio loco de Sulla rebus dicturi ſumus, et L. Siſenna, optume et diligentiſſume omnium, qui eas res dixere, perſecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ nobilis fuit, familia prope jam exſtincta majorum ignavia; literis Græcis atque Latinis juxta doctiſſume eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, ſed gloriæ cupidior: otio luxurioſo eſſe, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, niſi quod de uxore potuit honeſtius conſuli: facundus, callidus, et amicitiâ facilis: ad ſimulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum ac maxume pecuniæ largitor. Atque illi, feliciſſumo omnium ante civilem victoriam, numquam ſuper induſtriam fortuna fuit: multique dubitavere, fortior an felicior eſſet; nam poſt ea quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis an pigeat diſſerere.

XCVI.

IGITUR Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, solertissumus omnium paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare; multis rogantibus, aliis per se ipse beneficia dare, invitus accipere; sed ea properantius, quam æs mutuum, reddere, ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillumis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, Consulis aut cujusquam boni famam lædere: tantummodo neque consilio neque manu alium priorem pati; plerosque antevenire. Quîs rebus et artibus brevi Mario militibusque carissumus factus.

XCVII.

AT Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret: prælii faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit, et dubium belli atque pacis rationes trahere: rursus, uti antea, proxumos ejus donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiæ partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus

cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt, rati noctem, quæ jam aderat, et victis sibi munimento fore, et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant: contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur simul Consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut imperium, ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gætuli, non acie neque ullo more prælii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam prælio, similis fieri: sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti; cædere alios, alios obtruncare; multos, contra adversos acerrume pugnantes, a tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique circumfusi erant. Denique Romani veteres et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus conjunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII.

NEQUE in eo tam aſpero negotio Marius territus, aut magis, quam antea, demiſſo animo fuit; ſed cum turma ſua, quam ex fortiſſumis magis, quam familiariſſumis, paraverat, vagari paſſim, ac modo laborantibus ſuis ſuccurrere, modo hoſtis, ubi confertiſſumi obſtiterant, invadere; manu conſulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies conſumptus erat, quum tamen barbari nihil remittere; atque, uti reges præceperant, noctem pro ſe rati, acrius inſtare. Tum Marius ex copia rerum conſilium trahit, atque, uti ſuis receptui locus eſſet, collis duos inter ſe propinquos occupat; quorum in uno, caſtris parum amplo, fons aquæ magnus erat; alter, uſui opportunus, quia magna parte editus et præceps, pauca munimenta quærebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipſe paullatim diſperſos milites, neque minus hoſtibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu in collem ſubducit. Ita reges, loci difficultate coacti, prælio deterrentur; neque tamen ſuos longius abire ſinunt, ſed, utroque colle multitudine circumdato, effuſi conſedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari ſuo more lætari, exſultare, ſtrepere vocibus; et ipſi duces feroces, quia non fugêre, atque pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia viſu magnoque hortamento erant.

XCIX.

PLURIMUM vero Marius hoſtium imperitia confirmatus, quam maxumum ſilentium haberi jubet: ne ſigna quidem, uti per vigilias ſolebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defeſſis jam hoſtibus et paullo ante ſomno captis, de improviſo vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines ſimul omnis tuba canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gætuli, ignoto et horribili ſonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quicquam poterant; ita cunctos ſtrepitu, clamore, nullo ſubveniente, noſtris inſtantibus, tumultu, terrore, formido quaſi vecordia ceperat. Denique omnes fuſi fugatique; arma et ſigna militaria pleraque capta: pluresque eo prælio, quam omnibus ſuperioribus, interemti. Nam ſomno et metu inſolito impedita fuga.

C.

DEIN Marius, uti cœperat, in hiberna proficiſcitur, quæ propter commeatum in oppidis maritumis agere decreverat; neque tamen victoria ſocors aut inſolens factus; ſed, pariter atque in conſpectu hoſtium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in ſiniſtra parte A. Manlius cum funditoribus et ſagittariis, præterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos

cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, minume cari et regionum ſcientiſſumi, hoſtium iter explorabant: ſimul Conſul, quaſi nullo impoſito, omnia providere: apud omnis adeſſe: laudare, increpare merentis. Ipſe armatus intentuſque, item milites cogebat: neque ſecus, atque iter facere, caſtra munire, excubitum in portas cohortes ex legionibus, pro caſtris equites auxiliarios mittere; præterea alios ſuper vallum in munimentis locare, vigilias ipſe circumire, non tam diffidentiâ, futura, quæ imperaviſſet, quam uti militibus, exæquatus cum imperatore, labos volentibus eſſet. Et ſane Marius illoque aliiſque temporibus Jugurthini belli pudore magis, quam malo, exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia conſuetam duritiam, et alia, quæ ceteri miſerias vocant, voluptati habuiſſet. Niſi tamen res publica, pariter ac ſæviſſumo imperio, bene atque decore geſta.

CI.

IGITUR quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta, undique ſimul ſpeculatores citi ſeſe oſtendunt: qua re hoſtis adeſſe intellegitur. Sed quia diverſi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem ſignificabant; Conſul incertus, quonam modo aciem inſtrueret, nullo ordine commutato, adverſum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham ſpes fruſtrata, qui copias in quatuor partes diſtribuerat, ratus, ex omnibus æque aliquos ab

tergo hoſtibus venturos. Interim Sulla, quem primum hoſtes attigerant, cohortatus ſuos, turmatim et quam maxume confertis equis ipſe aliique Mauros invadunt: ceteri, in loco manentes, ab jaculis eminus emiſſis corpora tegere, et, ſi qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat (neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant), poſtremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convertit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: "noſtros fruſtra pugnare; paullo ante Marium ſua manu interfectum;" ſimul gladium ſanguine oblitum oſtendere, quem in pugna, ſatis impigre occiſo pedite noſtro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii, terrentur: ſimulque barbari animos tollere et in perculſos Romanos acrius incedere. Itaque paullum a fuga aberant, quum Sulla, profligatis iis, quos adverſum ierat, rediens, ab latere Mauris incurrit. Bocchus ſtatim avertitur. At Jugurtha, dum ſuſtentare ſuos et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, ſiniſtra omnibus occiſis, ſolus inter tela hoſtium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio ſuis, quos pelli jam acceperat. Denique hoſtes jam undique fuſi. Tum ſpectaculum horribile in campis patentibus: ſequi, fugere, occidi, capi; equi

atque viri afflicti: ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII.

POSTEA loci Consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam interim barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissumos ad eum mitteret; velle de suo et de populi Romani commodo cum his disserere. Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; uti ingenium aut aversum flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiæ, non ætati, a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus:

"Rex Bocche, magna nobis lætitia est, quum te, talem virum, Dii monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optumum cum pessumo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum sceleratissumum persequi. Ad hoc populo Romano jam a principio melius visum amicos quam servos quærere: tutiusque rati, volentibus, quam coactis, imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra

amicitia: primum, quod procul abſumus, in quo offenſæ minumum eſt, gratia par, ac ſi prope adeſſemus; dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium ſatis fuit. Atque hoc utinam a principio tibi placuiſſet! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepiſſes, quam mala perpeſſus es. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit; cui ſcilicet placuiſſe te et vim et gratiam noſtram experiri: nunc, quando per illam licet, feſtina, atque, uti cœpiſti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis ſuperes. Poſtremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum eſſe: nam bello quid valeat, tute ſcis."

Ad ea Bocchus placide et benigne, ſimul pauca pro delicto ſuo verba facit: "Se non hoſtili animo, ſed ob regnum tutandum arma cepiſſe: nam Numidiæ partem, unde vi Jugurtham expulerit, jure belli ſuam factam; eam vaſtari ab Mario pati nequiviſſe: præterea, miſſis antea Romam legatis, repulſum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, ſi per Marium liceret, legatos ad Senatum miſſurum." Dein, copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullæ et Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

CIII.

MARIUS interea, exercitu in hibernaculis compoſito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiſcitur in loca ſola, obſeſſum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnis præſidium impoſuerat. Tum rurſus Bocchus, ſcilicet ſeu reputando, quæ ſibi duobus præliis evenerant, ſeu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia neceſſariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validiſſuma erant. Eos ad Marium, ac dein, ſi placeat, Romam legatos ire jubet: agendarum rerum et quocumque modo belli componendi licentiam ipſis permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiſcuntur: dein in itinere a Gætulis latronibus circumventi ſpoliatique, pavidi ſine decore ad Sullam profugiunt; quem Conſul, in expeditionem proficiſcens, pro Prætore in caſtris reliquerat. Eos ille non pro vanis hoſtibus, uti meriti erant, ſed accurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiæ falſam, et Sullam, ob munificentiam in ſeſe, amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur, niſi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæſtori mandata Bocchi patefaciunt; ſimul ab eo petunt, uti fautor conſultorque ſibi adſit; copias, fidem, magnitudinem regis ſui, et alia, quæ aut utilia aut benevolentiæ eſſe credebant, oratione extol-

lunt: dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud Senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperiuntur.

CIV.

MARIUS, postquam confecto negotio, quo intenderat, Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam ad se venire jubet, item L. Bellienum Prætorem ab Utica, præterea omnes undique Senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab Consule; interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ et mobiles semper in adversa mutantur. Ceterum Mauri, impetratis omnibus, tres Romam profecti sunt cum Cn. Octavio Rufo, qui quæstor stipendium in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus quum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthæ scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus hoc modo respondetur:

"Senatus et populus Romanus beneficii et injuriæ memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit; fœdus et amicitia dabuntur, quum promeruerit."

CV.

QUIBUS rebus cognitis, Bocchus per literas a Mario petivit, uti Sullam ad ſe mitteret, cujus arbitratu de communibus negotiis conſuleretur. Is miſſus cum præſidio equitum atque peditum, item funditorum Balearium: præterea ſagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi cauſſa: neque his ſecus, atque aliis armis, adverſum tela hoſtium, quod ea levia ſunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus ſeſe oſtendit: qui, temere et effuſe euntes, Sullæ aliiſque omnibus et numerum ampliorem vero, et hoſtilem metum efficiebant. Igitur ſe quiſque expedire, arma atque tela tentare; intendere: timor aliquantus; ſed ſpes amplior, quippe victoribus, et adverſum eos, quos ſæpe vicerant. Interim equites, exploratum præmiſſi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI.

VOLUX adveniens Quæſtorem appellat, dicitque, ſe a patre Boccho obviam illi ſimul et præſidio miſſum. Deinde eum et proxumum diem ſine metu conjuncti eunt. Poſt, ubi caſtra locata et diei veſper erat, repente Maurus, incerto vultu pavens, ad Sullam accurrit dicitque: ſibi a ſpeculatoribus cognitum, Jugur-

tham haud procul abeſſe: ſimul, uti noctu clam ſecum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat ſe totiens fuſum Numidam pertimeſcere: virtuti ſuorum ſatis credere: etiam ſi certa peſtis adeſſet, manſurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertæ ac forſitan poſt paullo morbo interituræ vitæ parceret. Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficiſcerentur, conſilium approbat: ac ſtatim milites cænatos eſſe, in caſtris ignes quam creberrumos fieri, deinde prima vigilia ſilentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere feſſis omnibus, Sulla pariter cum ortu ſolis caſtra metabatur, quum equites Mauri nunciant, Jugurtham circiter duum millium intervallo ante conſediſſe. Quod poſtquam auditum eſt, tum vero ingens metus noſtros invadit: credere ſe proditos a Voluce et inſidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum ſcelus inultum relinquendum.

CVII.

AT Sulla, quamquam eadem exiſtumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: ſuos hortatur, uti fortem animum gererent: ſæpe ante a paucis ſtrenuis adverſus multitudinem bene pugnatum: quanto ſibi in prælio minus peperciſſent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, quem manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et

cæcum corpus ad hoſtis vertere. Deinde Volucem, quoniam hoſtilia faceret, Jovem maxumum obteſtatus, ut ſceleris atque perfidiæ Bocchi teſtis adeſſet, ex caſtris abire jubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate Jugurthæ, cui videlicet ſpeculanti iter ſuum cognitum eſſet. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et ſpes opeſque ejus omnes ex patre ſuo penderent, credere, illum nihil auſurum palam, quum ipſe filius teſtis adeſſet: quare optumum factu videri, per media ejus caſtra palam tranſire: ſeſe, vel præmiſſis, vel ibidem relictis Mauris, ſolum cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio, probata; ac ſtatim profecti, quia de improviſo acceſſerant, dubio atque hæſitante Jugurtha, incolumes tranſeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum eſt.

CVIII.

UBI cum Boccho Numida quidam, Aſpar nomine, multum et familiariter agebat, præmiſſus ab Jugurtha, poſtquam Sullam accitum audierat, orator, et ſubdole ſpeculatum Bocchi conſilia: præterea Dabar, Maſſugradæ filius, ex gente Maſiniſſæ, ceterum materno genere impar; nam pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptuſque. Quem Bocchus fidum Romanis multis ante tempeſtatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum ſeſe

facere, quæ populus Romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipſe delegeret: conſulta ſeſe omnia cum illo integra habere; ne Jugurthæ legatum pertimeſceret; quo res communis licentius gereretur; nam ab inſidiis ejus aliter caveri nequiviſſe. Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob ea, quæ prædicabat, ſimul Romanos et Numidam ſpe pacis detinuiſſe, multumque cum animo ſuo volvere ſolitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem adverſum nos, metum pro nobis ſuaſiſſe.

CIX.

IGITUR Sulla reſpondit: pauca ſe coram Aſpare locuturum, cetera occulte, aut nullo aut quam pauciſſumis præſentibus: ſimul edocet, quæ reſponderentur. Poſtquam, ſicuti voluerat, congreſſi, dicit: ſe, miſſum a Conſule, veniſſe, quæſitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti præceptum fuerat, poſt diem decimum redire jubet; ac nihil etiam nunc decreviſſe, ſed illo die reſponſurum; dein ambo in ſua caſtra digreſſi. Sed ubi plerumque noctis proceſſit, Sulla a Boccho occulte accerſitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur: præterea Dabar internuncius, ſanctus vir et ex ſententia ambobus. Ac ſtatim ſic rex incipit:

CX.

NUMQUAM ego ratus ſum fore, uti, rex maxumus in hac terra, et omnium, quos novi, opulentiſſumus, privato homini gratiam deberem. Et me hercule, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere ſolent, ego lætor: fuerit mihi pretium, eguiſſe aliquando tuæ amicitiæ, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, poſtremo quicquid animo lubet, ſume, utere: et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris; ſemper apud me integra erit; denique nihil, me ſciente, fruſtra voles. Nam, ut ego exiſtumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitioſum eſt. Ceterum de republica veſtra, cujus huc curator miſſus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui: finis meos adverſum armatos armis tutatus ſum. Id omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipſam fuit, non egrediar, neque intrare Jugurtham ſinam. Præterea ſi quid meque vobiſque dignum petiveris, haud repulſus abibis."

CXI.

AD ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique regi patefecit, "quod polliceatur, Senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur; id adeo in promptu esse, quoniam Jugurthæ copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram." Rex primo negitare: affinitatem, cognationem, præterea fœdus intervenisse: ad hoc metuere, ne fluxa fide usus, popularium animos averteret, quîs et Jugurtha carus, et Romani invisi erant. Denique sæpius fatigatus lenitur, et ex voluntate Sullæ omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissumus erat, quæ utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII.

AT rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, appellat dicitque: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille lætus in castra Jugurthæ venit. Deinde ab illo cuncta edoctus,

properato itinere, poſt diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, "Jugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere: ſed Mario parum fidere: ſæpe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam, fruſtra fuiſſe. Ceterum Bocchus ſi ambobus conſultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quaſi de pace, in colloquium veniretur; ibique ſibi Sullam traderet; quum talem virum in poteſtatem habuiſſet, tum fore, uti juſſu Senatus atque populi Romani fœdus fieret: neque hominem nobilem, non ſua ignavia, ſed ob rem publicam, in hoſtium poteſtate, relictum iri.

CXIII.

HÆC Maurus ſecum ipſe diu volvens, tandem promiſit; ceterum dolo, an vere, cunctatus, parum comperimus. Sed plerumque regiæ voluntates, ut vehementes, ſic mobiles, ſæpe ipſæ ſibi adverſæ. Poſtea, tempore et loco conſtituto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Jugurthæ legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac ſpei bonæ pleni eſſe. Sed nocte ea, quæ proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis, ac ſtatim, immutata voluntate, remotis ceteris, dicitur ſecum ipſe multa agitaviſſe, vultu, colore ac motu corporis pariter atque animo varius: quæ ſcilicet, tacente ipſo, occulta pectoris pateſeciſſe. Tamen poſtremo Sullam accerſiri jubet, et

ex ejus ſententia Numidæ inſidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nunciatum eſt, Jugurtham haud procul abeſſe; cum paucis amicis et Quæſtore noſtro, quaſi obvius honoris cauſſa, procedit in tumulum, facillumum viſu inſidiantibus. Eodem Numida cum pleriſque neceſſariis ſuis, inermis, uti dictum erat, accedit: ac ſtatim, ſigno dato, undique ſimul ex inſidiis invaditur. Ceteri obtruncati: Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus eſt.

CXIV.

PER idem tempus adverſum Gallos ab ducibus noſtris Q. Cæpione et Gn. Manlio male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Ibique et inde uſque ad noſtram memoriam Romani ſic habuere: alia omnia virtuti ſuæ prona eſſe; cum Gallis pro ſalute, non pro gloria certare. Sed poſtquam bellum in Numidia confectum et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum eſt; Marius Conſul abſens factus eſt, et ei decreta provincia Gallia. Iſque Kalendis Januariis magna gloria Conſul triumphavit. Ea tempeſtate ſpes atque opes civitatis in illo ſitæ.

EX C. CRISPI SALLUSTII HISTORIARUM LIBRIS FRAGMENTA.

EX LIBRO I.

M. Æmilii Lepidi Cos. ad P. R. oratio contra Sullam. Sulla mortuus est M. Æmilio Lepido Q. Lutatio Catulo Coss. anno 676 *U.*

CLEMENTIA et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras gentes maxumi et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt adversum tyrannidem L. Sullæ; ne aut, ipsi nefanda quæ æstumatis, ea parum credendo de aliis, circumveniamini; præsertim quum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit, neque se aliter tutum putet, quam si pejor atque intestabilior metu vostro fuerit, quo captivis libertatis curam miseria eximat: aut, si provideritis, in tutandis periculis magis, quam ulciscendo, teneamini. Satellites quidem ejus, homines maxumi nominis, optumis majorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium suum mercedem dant, et utrumque per injuriam malunt, quam optumo jure liberi agere: præclara Brutorum atque Æmiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quæ majores virtute peperere, subvertunda. Nam quid a Pyrrho, Hannibale Philippoque et Antiocho defensum est aliud, quam libertas et suæ cuique sedes; neu cui, nisi legibus, pareremus? quæ cuncta sævus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet; non tot exercituum clade, neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli consumpserat, satiatus; sed tum crudelior, quum plerosque secundæ res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in post futuros composuit; quîs prius injuria, quam vita, certa esset: pravissumeque per sceleris immanitatem adhuc tutus fuit, dum vos,

metu gravioris ſervitii, a repetunda libertate terremini. Agendum atque obviam eundum eſt, Quirites, ne ſpolia voſtra penes illos ſint: non prolatandum neque votis paranda auxilia. Niſi forte ſperatis, tædium jam aut pudorem tyrannidis Sullæ eſſe, et eum per ſcelus occupata periculoſius dimiſſurum. At ille eo proceſſit, uti nihil glorioſum, niſi tutum, et omnia retinendæ dominationis honeſta æſtumet. Itaque illa, quies et otium cum libertate, quæ multi probi potius, quam laborem cum honoribus, capeſſebant, nulla ſunt. Hac tempeſtate ſerviundum aut imperitandum: habendus metus eſt aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra? quæve humana ſuperant, aut divina impolluta ſunt? Populus Romanus, paullo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, jure, agitandi inops deſpectuſque, ne ſervilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum et Latii magna vis civitate, pro multis et egregiis factis a vobis data, per unum prohibentur: et plebis innoxiæ patrias ſedes occupavere pauci ſatellites, mercedem ſcelerum. Leges, judicia, ærarium, provinciæ, reges penes unum; denique necis civium et vitæ licentia. Simul humanas hoſtias vidiſtis, et ſepulcra infecta ſanguine civili. Eſtne viris reliqui aliud, quam ſolvere injuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem, natura vel ferro ſeptis, ſtatuit; neque quiſquam extremam neceſſitatem nihil auſus, niſi muliebri ingenio, exſpectat. Verum ego ſeditioſus, uti Sulla ait, qui præmia turbarum queror; et bellum cupiens, qui jura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter ſalvi ſatiſque tuti in imperio eritis, niſi Vettius Picens et ſcriba Cornelius aliena bene parta prodegerint: niſi approbaritis omnes proſcriptiones innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum illuſtrium, vaſtam urbem fuga et cædibus, bona civium miſerorum quaſi Cimbricam prædam venum aut dono datam. At objectat mihi poſſeſſiones ex bonis proſcriptorum: quod quidem ſcelerum illius vel maxumum eſt, non me neque quemquam omnium ſatis tutum fuiſſe, ſi recte faceremus. Atque illa, quæ tum formidine mercatus ſum, pretio ſoluto, dominis tamen reſtituo: neque pati conſilium eſt, ullam ex civibus prædam eſſe. Satis illa fuerint, quæ rabie contracta toleravimus, manus conſerentes inter ſe Romanos exercitus, et arma ab externis in noſmet verſa. Scelerum et contumeliarum omnium finis ſit. Quorum adeo Sullam non pœnitet, ut et facta in gloria numeret, et, ſi liceat, avidius fecerit. Neque jam, quid exiſtumetis de illo, ſed quantum vos audeatis, vereor; ne, alius

alium principem exſpectantes, ante capiamini, non opibus ejus, quæ futiles et corruptæ ſunt, ſed voſtra ſocordia, quam captum iri licet, et quam audeat tam videri felicem. Nam præter ſatellites commaculatos, quis eadem volt? aut quis non omnia mutata, præter victoriam? Scilicet milites: quorum ſanguine Tarulæ Scyroque, peſſumis ſervorum, divitiæ partæ ſunt: an, quibus prælatus in magiſtratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehoneſtamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per volnera et labores nihil, præter tyrannum, quæſitum eſt. Niſi forte tribuniciam poteſtatem everſum profecti ſunt, per arma conditam a majoribus ſuis, utique jura et judicia ſibimet extorquerent: egregia ſcilicet mercede, quum, relegati in paludes et ſilvas, contumeliam atque invidiam ſuam, præmia penes paucos intellegerent. Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia ſecundæ res mire ſunt vitiis obtentui; quibus labefactis, quam formidatus antea eſt, tam contemnetur: niſi forte ſpe concordiæ et pacis, quæ ſceleri et parricidio ſuo nomina indidit. Neque aliter rempublicam et belli finem ait, niſi maneat expulſa agris plebes, præda civilis acerbiſſuma jus judiciumque omnium rerum penes ſe, quod populi Romani fuit. Quæ ſi vobis pax et concordia intelleguntur, maxuma turbamenta reipublicæ atque exitia probate: annuite legibus impoſitis: accipite otium cum ſervitio: et tradite exemplum poſteris ad populum Romanum ſuimet ſanguinis mercede circumveniundum. Mihi quamquam per hoc ſummum imperium ſatis quæſitum erat nomini majorum, dignitati, atque etiam præſidio; tamen non fuit conſilium, privatas opes facere; potiorque viſa eſt periculoſa libertas quieto ſervitio. Quæ ſi probatis, adeſte, Quirites, et bene juvantibus diis, M. Æmilium Conſulem ducem et auctorem ſequimini ad recipiundam libertatem.

Oratio L. Philippi (Coſ. 663 U.) *contra Lepidum in Senatu.*

Maxume vellem, Patres conſcripti, rempublicam quietam eſſe, aut in periculis a promptiſſumo quoque defendi; denique prava incepta conſultoribus noxæ eſſe. Sed contra, ſeditionibus omnia turbata ſunt; et ab iis, quos prohibere magis decebat. Poſtremo, quæ peſſumi et ſtultiſſumi decrevere, ea bonis et ſapientibus faciunda ſunt. Nam bellum atque arma, quamquam vobis inviſa, tamen, quia Lepido placent, ſumenda

ſunt. Niſi forte cui, pacem præſtare et bellum pati, conſilium eſt. Proh dii boni, qui hanc urbem, omiſſa cura, adhuc regitis; M. Æmilius, omnium flagitioſorum poſtremus, qui pejor an ignavior ſit, deliberari non poteſt, exercitum opprimundæ libertatis habet, et ſe e contempto metuendum effecit: vos, muſſantes et retractantes verbis et vatum carminibus, pacem optatis magis, quam defenditis: neque intellegitis, mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi, atque id jure; quoniam ex rapinis conſulatum, ob ſeditionem provinciam cum exercitu adeptus eſt. Quid ille ob bene facta cepiſſet, cujus ſceleribus tanta præmia tribuiſtis? At ſcilicet eos, qui ad poſtremum uſque legatos, pacem, concordiam et alia hujuſcemodi decreverunt, gratiam ab eo peperiſſe. Imo deſpecti et indigni republicæ habiti, præde loco æſtumantur: quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiſerant. Equidem a principio, quum Etruriam conjurare, proſcriptos accerſiri, largitionibus rempublicam lacerari videbam, maturandum putabam, et Catuli conſilia cum paucis ſecutus ſum. Ceterum illi, qui gentis Æmiliæ benefacta extollebant, et ignoſcendo populum Romanum magnitudinem auxiſſe, nuſquam etiam tum Lepidum progreſſum aiebant; et quum privata arma opprimundæ libertatis cepiſſet, ſibi quiſque opes aut patrocinia quærendo, conſilium publicum corruperunt. At tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis ſicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc eſt proconſul cum imperio, non emto, ſed dato a vobis cum legatis adhuc jure parentibus: et ad eum concurrêre homines omnium ordinum corruptiſſumi, flagrantes inopia et cupiditatibus, ſcelerum conſcientia exagitati, quibus quies in ſeditionibus, in pace turbæ ſunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello ſerunt, Saturnini olim, poſt Sulpicii, dein Marii Damaſippique, nunc Lepidi ſatellites. Præterea Etruria atque omnes reliquiæ belli arrectæ: Hiſpaniæ armis ſollicitatæ: Mithridates in latere vectigalium noſtrorum, quibus adhuc ſuſtentamur, diem bello circumſpicit: quin præter idoneum ducem nihil abeſt ad ſubvertundum imperium. Quod ego vos oro atque obſecro, Patres conſcripti, ut animadvertatis, neu patiamini licentiam ſcelerum, quaſi rabiem, ad integros contactu procedere. Nam, ubi malos præmia ſequuntur, haud facile quiſquam gratuito bonus eſt. An exſpectatis, dum, exercitu rurſus admoto, ferro atque flamma urbem invadat? quod multo propius eſt ab eo, quo agitat, ſtatu quam ex pace et concordia ad arma civilia: quæ

ille adverſum divina et humana omnia cepit, non pro ſua, aut quorum ſimulat, injuria, ſed legum ac libertatis ſubvertundæ. Angitur enim ac laceratur animi cupidine ex noxarum metu, expers conſilii, inquies, hæc atque illa tentans; metuit otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur voſtra ſocordia. Neque mihi ſatis conſilii eſt, metum, an ignaviam, an dementiam eam appellem: qui videmini intenta mala quaſi fulmen optare ſe quiſque ne attingat, ſed prohibere ne conari quidem. Et quæſo conſiderate, quam converſa rerum natura ſit. Antea malum publicum occulte, auxilia palam inſtruebantur, et eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia diſturbantur palam; defenduntur occulte. Quibus illa placent, in armis ſunt: vos in metu. Quid exſpectatis? niſi forte pudet aut piget recte facere. An Lepidi mandata animos movent? qui placere ait, ſua cuique reddi, et aliena tenet: belli jura reſcindi, quum ipſe armis cogat: civitatem confirmari, qui ademptam negat: concordiæ gratia plebei tribuniciam poteſtatem reſtitui, ex qua omnes diſcordiæ accenſæ. Peſſume omnium atque impudentiſſume, tibine egeſtas civium et luctus curæ ſunt, cui nihil eſt domi, niſi armis partum aut per injuriam? Alterum conſulatum petis, quaſi primum reddideris: bello concordiam quæris, quo parta diſturbatur: noſtri proditor, iſtis infidus, hoſtis omnium bonorum: ut te neque hominum neque deorum pudet, quos perfidia aut perjurio violaſti! Qui quando talis es, maneas in ſententia et retineas arma, te hortor: neu, prolatandis ſeditionibus, inquies ipſe, nos in ſollicitudine attineas. Neque te provinciæ, neque leges, neque dii penates civem patiuntur. Perge, qua cœpiſti, ut quam maturrume merita invenias. Vos autem, Patres conſcripti, quouſque cunctando rempublicam intutam patiemini, et verbis arma tentabitis? Delectus adverſum vos habiti: pecuniæ publice et privatim extortæ; præſidia deducta atque impoſita; ex lubidine leges imperantur; quum interim vos legatos et decreta paratis. Et quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, quum intelleget, ſe metu magis, quam æquo et bono, ſuſtentatum. Nam qui turbas et cædem civium odiſſe ait, et ob id, armato Lepido, vos inermos retinet: quæ victis toleranda ſunt, ea, quum facere poſſitis, patiamini potius cenſet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum ſuadet. Hæc ſi placent, ſi tanta torpedo animos oppreſſit, ut, obliti ſcelerum Cinnæ, cujus in urbem reditu decus atque ordines omnes

interierunt, nihilominus vos atque conjuges et liberos Lepido permissuri sitis; quid opus decretis; quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rempublicam frustra curant. Agite, uti lubet; parate vobis Cethegos atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus adversum deos penates manus armare. Sin libertas et vera magis placent; decernite digna nomine, et augete ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, ad hoc coloniæ veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi. Fortuna meliores sequitur. Jam illa, quæ socordia nostra collecta sunt, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum, privato consilio paratum, cum pessumis et hostibus reipublicæ contra hujus ordinis auctoritatem ad urbem ducit: uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo proconsule et ceteris, quibus imperium est, urbi præsidio sint, operamque dent, ne quid respublica detrimenti capiat.

EX LIBRO II.

Epistola Cn. Pompeii ad Senatum.

SI adversus vos patriamque et deos penates totiens labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi, et vobis salus quæsita est: nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, Patres conscripti, quem, contra ætatem projectum ad bellum sævissumum cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, confecistis. Hac in spe populus Romanus liberos suos ad bellum misit? hæc sunt præmia pro volneribus et totiens ob rempublicam fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque legatos, omnis opes et spes privatas meas consumpsi: quum interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est. Per deos immortalis, utrum censetis me vicem ærarii præstare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc bellum majore studio, quam consilio profectum: quippe qui, nomine modo imperii a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi, hostesque, in cervicibus jam Italiæ agentes, ab Alpibus in Hispaniam summovi. Per eas iter aliud, atque Hannibal, nobis opportunius patefeci. Recepi Galliam, Pyrenæum, Lacetaniam, Indigetes: et primum impetum Sertorii victoris novis militibus et multo

paucioribus ſuſtinui: hiememque in caſtris inter ſæviſſumos hoſtis non per oppida neque ex ambitione mea egi. Quid dein prælia aut expeditiones hibernas, oppida exciſa aut recepta enumerem? Quando res plus valet, quam verba: caſtra hoſtium apud Sucronem capta, et prælium apud flumen Turiam, et dux hoſtium C. Herennius cum urbe Valentia, et exercitus deleti, ſatis clara vobis ſunt; pro quis, o grati Patres, egeſtatem et famam redditis. Itaque meo et hoſtium exercitui par condicio eſt. Namque ſtipendium neutri datur: victor uterque in Italiam venire poteſt. Quod ego vos moneo quæſoque ut animadvertatis, neu cogatis neceſſitatibus privatim mihi conſulere. Hiſpaniam citeriorem, quæ non ab hoſtibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vaſtavimus; præter maritumas civitates, quæ ultro nobis ſumptui onerique. Gallia ſuperiore anno Metelli exercitum ſtipendio frumentoque aluit: et nunc, malis fructibus, ipſa vix agitat. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem conſumpſi. Reliqui vos eſtis: qui niſi ſubvenitis, invito et prædicente me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hiſpaniæ, in Italiam tranſgredietur.

EX LIBRO III.

Oratio Macri, Tribuni Plebis, ad Plebem.

SI, Quirites, parum exiſtumaretis, quod inter jus, a majoribus relictum vobis, et hoc a Sulla paratum ſervitium intereſſet; multis mihi differendum fuit, docendumque, quas ob injurias et quotiens a patribus armata plebes ſeceſſiſſet, utique vindices paraviſſet omnis juris ſui tribunos plebis. Nunc hortari modo reliquum eſt, et ire primum via, qua capeſſundam arbitror libertatem. Neque me præterit, quantas opes nobilitatis ſolus, impotens, inani ſpecie magiſtratus, pellere dominatione incipiam; quantoque tutius factio noxiorum agat, quam ſoli innocentes. Sed præter ſpem bonam ex vobis, quæ metum vicit, ſtatui, certaminis adverſa pro libertate potiora eſſe forti viro, quam omnino non certaviſſe. Ouamquam omnes alii, creati pro jure voſtro, vim cunctam et imperia ſua gratia aut ſpe aut præmiis in vos convertêre, meliuſque habent, mercede delinquere, quam gratis recte

facere. Itaque omnes conceſſere jam in paucorum dominationem, qui per militare nomen ærarium, exercitus, regna, provincias occupavere, et arcem habent ex ſpoliis voſtris: quum interim more pecorum vos multitudo ſingulis habendos fruendoſque præbetis, exuti omnibus, quæ majores reliquere: niſi quia vobiſmet ipſi per ſuffragia, ut præſides olim, nunc dominos deſtinatis. Itaque conceſſere illuc omnes: et mox, ſi voſtra receperitis, ad vos redibunt plerique. Raris enim animus eſt ad ea, quæ placent, defendenda: ceteri validiorum ſunt. An dubium habetis, ne officere quid vobis, uno animo pergentibus, poſſit, quos languidos ſocordeſque pertimuere? niſi forte C. Cotta, ex factione media Conſul, aliter, quam metu, jura quædam tribunis plebei reſtituit; et, quamquam L. Sicinius, primus de poteſtate tribunicia loqui auſus, muſſantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuêre, quam vos injuriæ pertæſum eſt. Quod ego nequeo ſatis mirari, Quirites. Nam ſpem fruſtra fuiſſe intellexiſtis. Sulla mortuo, qui ſceleſtum impoſuerat ſervitium, finem mali credebatis. Ortus eſt longe ſævior Catulus. Tumultus interceſſit, Bruto et Æmilio Mamerco Conſulibus; dein C. Curio ad exitium uſque inſontis tribuni dominatus eſt. Lucullus ſuperiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidiſtis. Quantæ denique nunc mihi turbæ concitantur! quæ profecto incaſſum agerentur, ſi prius, quam vos ſerviundi finem, illi dominationis facturi erant: præſertim quum his civilibus armis dicta alia, ſed certatum utrimque de dominatione in vobis ſit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arſere. Permanſit una res modo, quæ utrimque quæſita eſt et erepta in poſterum, vis tribunicia, telum a majoribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quæſoque ut animadvertatis: neu, nomina rerum ad ignaviam mutantes, otium pro ſervitio appelletis. Quo jam ipſo frui, ſi vera et honeſta flagitium ſuperaverit, non eſt condicio: fuiſſet, ſi omnino quieſſetis. Nunc animum advortite: et, niſi viceritis, quoniam omnis injuria gravitate tutior eſt, artius habebunt. Quid cenſes igitur? aliquis voſtrum ſubjecerit. Primum omnium, omittundum morem hunc, quem agitis, impigræ linguæ, animi ignavi, non ultra concionis locum memores libertatis. Deinde (ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo patricium magiſtratum, libera ab auctoribus patriciis ſuffragia majores voſtri paravere) quamvis, Quirites, in vobis ſit, ut, quæ juſſa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere, aut non agere certe,

poſſitis, Jovem aut alium quem deum conſultorem exſpectatis? Magna illa conſulum imperia et patrum decreta vos exſequendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auctum atque adjutum properatis. Neque ego vos ultum injurias hortor; magis, uti requiem cupiatis: neque diſcordias, ut illi criminantur, ſed earum finem volens, jure gentium res repeto; et, ſi pertinaciter retinebunt, non arma neque ſeceſſionem, tantummodo ne amplius ſanguinem voſtrum præbeatis, cenſebo. Gerant habeantque ſuo modo imperia; quærant triumphos: Mithridatem, Sertorium et reliquias exſulum perſequantur cum imaginibus ſuis: abſit periculum et labos, quibus nulla pars fructus eſt. Niſi forte repentina iſta frumentaria lege munia voſtra penſantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium æſtumavere; qui profecto non amplius poſſunt alimentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur, ſeneſcunt vires: ſic neque abſolvit cura familiari tam parva res, et ignavus quiſque tenuiſſuma ſpe fruſtratur: quæ tamen quamvis ampla, quoniam ſervitii pretium oſtentaretur, cujus torpedinis erat decipi et veſtrarum rerum ultro injuria gratiam debere! Namque alio modo neque valent in univerſos, neque conabuntur. Cavendus tamen dolus eſt. Itaque ſimul comparant delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipſum, ubi pertimuere ſublatum in cervices ſuas, mox dempto metu lacerant. Neque eos pudet, vindices, uti ſi ferunt, libertatis, tot viros ſine uno aut remittere injuriam non audere, aut jus non poſſe defendere. Mihi quidem ſatis ſpectatum eſt, Pompeium, tantæ gloriæ aduleſcentem, malle principem volentibus vobis eſſe, quam illis dominationis ſocium auctoremque in primis fore tribuniciæ poteſtatis. Verum, Quirites, antea ſinguli cives in pluribus, non in uno cuncti præſidia habebatis: neque mortalium quiſquam dare aut eripere talia unus poterat. Itaque verborum ſatis dictum eſt. Neque enim ignorantia res claudit: verum occupavit neſcio quæ vos torpedo, qui non gloria movemini neque flagitio, cunctaque præſenti ignavia mutaviſtis, abunde libertatem rati, quia tergis abſtinetur et huc ire licet et illuc, munera ditium dominorum. Atque hæc eadem non ſunt agreſtibus; ſed cæduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magiſ tratibus. Ita pugnatur, et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victa eſt, et in dies magis erit: ſi quidem majore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

EX LIBRO IV.

Epistola Regis Mithridatis scripta ad Regem Arsacen.

REX Mithridates regi Arsaci S. Omnes, qui, secundis rebus suis, ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere; deinde, quod quæritur, satisne pium, tutum, gloriosum, an indecorum sit. Tibi perpetua pace frui liceret, nisi hostes opportuni et scelestissumi; egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est. Neque petere audeam societatem, et frustra mala mea cum bonis tuis misceri sperem. Atqui ea, quæ te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli, et meæ res parum prosperæ, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles societatem, accipiet. Mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi: et, quod florentibus optabile est, ego, non validissumus, præbeo exemplum, quo rectius tua componas. Namque Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis una et ea vetus caussa bellandi est, cupido profunda imperii et divitiarum; qua primo cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsere. Dum a Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes, ei subvenientem Antiochum concessione Asiæ per dolum avertere; ac mox, fracto Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro et decem millibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in fidem, callidi et repertores perfidiæ, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cujus amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem; post Attalum, custodem agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere: simulatoque impio testamento, filium ejus Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est: postremo Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuere; cum filius Nusa, quam reginam appellaverant, genitus haud dubie esset. Nam quid ego me appellem? quem, disjunctum undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat, divitem neque serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt; sceleris eorum haud ignarum, et ea, quæ accidêre, testatum antea Cre-

tenſes, ſolos omnium liberos ea tempeſtate, et regem Ptolemæum. Atque ego, ultus injurias, Nicomedem Bithynia expuli, Aſiamque, ſpolium regis Antiochi, recepi, et Græciæ demſi grave ſervitium. Incepta mea, poſtremus ſervorum, Archelaus, exercitu prodito, impedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, uti meis laboribus tuti eſſent, armis abſtinuit, acerbiſſumas pœnas ſolvunt: Ptolemæus, pretio diem belli prolatans; Cretenſes, impugnati ſemel jam, neque finem, niſi excidio, habituri. Equidem, quum mihi, ob ipſorum interna mala, dilata prælia magis, quam pacem datam intellegerem; abnuente Tigrane, qui mea dicta ſero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rurſus tamen bellum cepi. Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona terra fudi, mari exui claſſe pulcherruma. Apud Cyzicum magno cum exercitu in obſidione moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente: ſimul hiems mari prohibebat. Ita ſine vi hoſtium regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et Heracleam militum optumos cum claſſibus amiſi. Reſtituto deinde apud Cabira exercitu, et variis inter me atque Lucullum præliis, inopia rurſus ambos inceſſit. Illi ſuberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego, vaſtis circum omnibus locis, in Armeniam conceſſi: ſecutique Romani non me, ſed morem ſuum omnia regna ſubvertundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria oſtentant. Nunc quæſo conſidera, nobis oppreſſis utrum firmiorem te ad reſiſtendum, an finem belli futurum putes? Scio equidem, tibi magnas opes virorum, armorum et auri eſſe; et ea re a nobis ad ſocietatem, ab illis ad prædam peteris. Ceterum conſilium eſt, Tigranis regno integro, meis militibus, belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore, per noſtra corpora bellum conficere: quo modo neque vincere neque vinci ſine tuo periculo poſſumus. An ignoras, Romanos, poſtquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus facit, arma huc convertiſſe? neque quicquam a principio niſi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium? convenas olim, ſine patria, ſine parentibus, peſte conditos orbis terrarum? quibus non humana ulla neque divina obſtant, quin ſocios, amicos, procul juxtaque ſitos, inopes potenteſque, trahant, excidant, omniaque non ſerva, et maxume regna, hoſtilia ducant. Namque pauci libertatem, pars magna juſtos dominos volunt; nos ſuſpecti ſumus, æmuli et in tempore vindices affuturi. Tu vero, cui Seleucia, maxuma urbium, regnumque Perſidis

inclutis divitiis eſt, quid ab illis, niſi dolum in præſens et poſtea bellum, exſpectas? Romani arma in omnes habent, acerruma in eos, quibus victis, ſpolia maxuma ſunt. Audendo et fallendo et bella ex bellis ſerendo magni facti. Per hunc morem exſtinguent omnia, aut—occident: quod haud difficile eſt, ſi tu Meſopotamia, nos Armenia circumgredimur. Exercitus ſine frumento, ſine auxiliis, fortuna aut noſtris vitiis adhuc incolumis. Teque illa fama ſequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppreſſiſſe. Quod uti facias, moneo hortorque; neu malis pernicie noſtra tuam prolatare, quam ſocietate victor fieri.

EX LIBRO V.

Oratio C. Cottæ Conſulis ad Populum.

QUIRITES, multa mihi pericula domi, militiæ, multa adverſa fuere: quorum alia toleravi, partim repuli deorum auxiliis et virtute mea: in quîs omnibus neque animus negotio defuit, neque decretis labos. Malæ ſecundæque res opes, non ingenium, mihi mutabant. At contra in his miſeriis cuncta me cum fortuna deſeruere. Præterea ſenectus, per ſe gravis, curam duplicat: cui miſero, acta jam ætate, ne mortem quidem honeſtam ſperare licet. Nam, ſi parricida voſtri ſum, et, bis genitus hic, deos Penates meos patriamque et ſummum imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus ſatis eſt, aut quæ pœna mortuo, quum omnia memorata apud inferos ſupplicia ſcelere meo vici? A prima adoleſcentia in ore voſtro privatus et in magiſtratibus egi. Qui lingua, qui conſilio meo, qui pecunia voluere, uſi ſunt. Neque ego callidam facundiam neque ingenium ad male faciundum exercui: avidiſſumus privatæ gratiæ, maxumas inimicitias pro republica ſuſcepi. Quîs victus cum illa ſimul quum, egens alienæ opis, plura mala exſpectarem, vos, Quirites, rurſus mihi patriam deoſque Penates cum ingenti dignitate dediſtis. Pro quibus beneficiis vix ſatis gratus videar, ſi ſingulis animam, quam nequeo, conceſſerim. Nam vita et mors jura naturæ ſunt. Ut ſine dedecore cum civibus, fama et fortunis integer, agas, id dono datur atque accipitur. Conſules non feciſtis, Quirites, domi bellique impeditiſſuma republica.

Namque imperatores Hiſpaniæ ſtipendium, milites, arma, frumentum poſcunt; et id res cogit; quoniam defectione ſociorum et Sertorii per montes fuga neque manu certare poſſunt, neque utilia parare. Exercitus in Aſia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur: Macedonia plena hoſtium eſt: nec minus Italiæ marituma et provinciarum: quum interim vectigalia, parva et bellis incerta, vix partem ſumptuum ſuſtinent: ita claſſe, qua commeatus vehebatur, minore, quam antea, navigamus. Hæc ſi dolo aut ſocordia noſtra contracta ſunt, agite, uti jubet ira, ſupplicium ſumite: ſin fortuna communis aſperior eſt, quare indigna vobis nobiſque et republica incipitis? Atque ego, cujus ætati mors propior eſt, non deprecor. Si quid ea vobis incommodi demitur, neque mox ingenuo corpori honeſtius, quam pro voſtra ſalute, finem vitæ fecerim: adſum en, Cotta Conſul; facio, quod ſæpe majores aſperis bellis fecere; voveo dedoque me pro republica; quam deinde cui mandetis, circumſpicite. Nam talem honorem bonus nemo volet, quum fortunæ et pacis, et belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriundum ſit. Tantummodo in animis habetote, non me ob ſcelus aut avaritiam cæſum, ſed volentem pro maxumis beneficiis animam dono dediſſe. Per vos igitur, Quirites, et gloriam majorum, tolerate adverſa et conſulite reipublicæ. Multa cura ſummo imperio ineſt, multi ingentes labores: quos nequicquam abnuitis et pacis opulentiam quæritis, quum omnes provinciæ, regna, maria terræque aſpera aut feſſa bellis ſint.

FINIS.

LONDINI:—EXCUDEBANT WHITTINGHAM ET WILKINS, TOOKS COURT, CHANCERY LANE.